

**ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ XIV ст.
НА ПЕРЕХРЕСТІ БОГОСЛОВ'Я І ПОЛІТИКИ
«ПЕРША АПОЛОГІЯ» ДИМИТРІЯ КИДОНІСА**

Димитрій Кидоніс (бл. 1324 – 1397/1398) – один із найяскравіших представників пізньовізантійської політичної та інтелектуальної еліти, який узяв чіткий курс на політичне, церковне, культурне зближення з латинським Заходом. Позиція Кидоніса відобразилася в його писемній спадщині. Поряд із творами політично-пропагандистського характеру, доробок Кидоніса містить переклади праць західних богословів, а також його власні богословські трактати, побудовані на засадах схоластики й спрямовані на захист віровчення Римської Церкви. Особливої уваги заслуговує так звана «Перша апологія» – своєрідний ідейний маніфест, який охоплює широке коло як політичних, так і богословських проблем. Пропонована стаття містить біографічний вступ і коментований український переклад «Першої апології».

Ключові слова: історія Візантії, латинський Захід, Римська Церква, Димитрій Кидоніс, біографічний нарис, політика, богослов'я, трактат.

Скрутне зовнішньо- та внутрішньополітичне становище, у якому перебувала ромейська держава в XIV ст., соціальні та світоглядні конфлікти, які тоді розділяли візантійське суспільство, релігійно-догматичні розбіжності, так чи інакше пов'язані з першими двома чинниками, – усе це не настанно вимагало від представників інтелектуальної еліти Візантії вибирати (або вправно балансувати) між різними, часто діаметрально протилежними позиціями, давати особисті відповіді на численні питання, що їх ставила перед ними та непроста доба.¹ Прикладом виняткової чіткості

¹ Стислий і водночас досить детальний огляд найважливіших подій та суспільно-політичної ситуації у Візантії XIV ст.: Г. Острогорський. *Історія Візантії* / пер. з нім.

й аргументованості в таких відповідях може служити діяльність одного з найяскравіших візантійських інтелектуалів та політичних діячів середини – другої половини XIV ст. Димитрія Кидоніса.

Найважливіші факти біографії Кидоніса, зокрема його політичну діяльність, досить добре досліджено.² Проникнення Димитрія в найвищі ешелони візантійського владного істеблішменту не можна вважати випадковим: його кар'єра була великою мірою визначена походженням зі знатної та заможної родини, не лише впливової в рідному місті Тессалоніці, а й вхожої до імператорського двору. Коли 1328 р. до влади прийшов імператор Андронік III, батько Димитрія налагодив стосунки з ним завдяки дружбі з його найближчим прибічником, великим домашником Йоаном Кантакузином (який згодом сам став імператором). Останнім завданням, яке виконав Кидоніс-старший, перебуваючи на службі в Андроніка III, стала дипломатична місія до Золотої Орди 1341 р.; на зворотному шляху з пониззя Волги він захворів і помер.³

Після смерті батька Димитрій Кидоніс, якому виповнилося тоді за ледве сімнадцять (його народження датують 1324-1325 рр.), залишившись найстаршим чоловіком у родині, що потрапила у фінансову скруту, звернувся по підтримку до батькового друга, Йоана Кантакузина, і той не відмовив у проханні. Отож коли того ж таки 1341 р. Андронік III помер, а великий домашник заявив про свої претензії на імператорську владу,

А. Онишко. Львів 2002, с. 442-501; ширший виклад цієї ж теми: D. Nicol. *The Last Centuries of Byzantium*. London 1972, с. 149-317; про роль і становище візантійських інтелектуалів у зазначений період див.: I. Ševčenko. *Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century // Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, т. 1. Bucaresti 1974, с. 69-92.

² Найвичерпнішим біографічним дослідженням про Димитрія Кидоніса є: F. Kianka. *Demetrius Cydones (c. 1324 – c. 1397): Intellectual and Diplomatic Relations Between Byzantium and the West in the Fourteenth Century: Dissertation...* for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History at Fordham University. New York 1981. Ґрунтовний огляд життя й творчості Кидоніса подано в: F. Tinnefeld. *Einleitung // Demetrios Kydones. Briefe* / пер. і комент. F. Tinnefeld, т. 1/1. Stuttgart 1981, с. 1-74. Часткова хронологія життя та діяльності: R.-J. Loenertz. *Démétrius Cydonès I: De la naissance à l'année 1373 // Orientalia Christiana Periodica* 36 (Roma 1970) 47-72; *Démétrius Cydonès II. De 1373 à 1375 // Orientalia Christiana Periodica* 37 (Roma 1971) 5-39. Дослідження прозахідної дипломатії Димитрія Кидоніса: F. Kianka. *Byzantine-Papal Diplomacy: The Role of Demetrius Cydones // International History Review* 7 (Burnaby 1985) 175-213; М. А. Поляковская. *Димитрий Кидонис и Запад (60-е гг. XIV в.) // Социальное развитие Византии* / ред. М. Сюзюмов. Свердловск 1979, с. 46-57. У нашому нарисі подаємо лише побіжний огляд життя та діяльності Димитрія Кидоніса, здебільшого зосереджуючись на тих моментах, які увиразнюють зміст його «Першої апології».

³ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 34; F. Tinnefeld. *Einleitung*, с. 4-6. Про обставини згаданої дипломатичної місії див.: V. Laurent. *L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin // Revue des études byzantines* 18 (Paris 1960) 145-162.

родина Кидонісів, усупереч панівним серед люду Тессалоніки настроям, стала на бік Йоана Кантакузина. Визнавши його легітимним імператором, вона залишалася лояльною йому впродовж усієї громадянської війни 1341-1347 рр., за що й поплатилася 1345 р., втративши все своє майно під час заколоту радикально налаштованої проти Кантакузина партії зилотів. Тессалоніка залишалася в руках зилотів навіть після приходу Кантакузина до влади, аж до 1349 р., тож Кидоніс, покинувши місто, більше до нього не повертався. Упродовж тих бурхливих подій Димитрій вів листування, а від 1345 р. – й особисте спілкування та співпрацю з Йоаном Кантакузином і його сином Мануїлом, управителем на той час підконтрольної Йоанові частини Македонії.⁴

Своїм листуванням і співпрацею Кидоніс, вочевидь, переконав Кантакузина не лише у своїй відданості, а й у начитаності та риторичному хисті – адже ще до смерти батька встиг здобути ґрунтовну освіту в найкращих учителів Тессалоніки.⁵ Отож коли 1347 р. Йоан Кантакузин увійшов до Константинополя і нарешті здобув жадану владу як старший співімператор неповнолітнього Йоана V Палеолога, похвальні промови Димитрія на адресу нового володаря не залишилися без відповіді: він отримав одну з чільних позицій в імператорській адміністрації – так званого месазона. Однак вирішальним чинником для впливовості Кидоніса при дворі, як і для засягу його подальшої діяльності, виявився особистий контакт з імператорами (спочатку Йоаном Кантакузином, а згодом і Йоаном Палеологом) та їхня довіра до нього як до найпершого радника й помічника.⁶

Посада Димитрія Кидоніса передбачала постійне спілкування з високими візитерами, зокрема іноземними, які вдавалися до імператора для залагодження найрізноманітніших питань. Для багатьох делегацій, які прибували з країн, що належали до західнохристиянського культурного простору, функцію *lingua franca* виконувала латина. Треба зауважити, що ще в XIII ст. знання латинської мови серед освічених кіл Візантії остаточно занепало. Звісно, для контактів із прибульцями зі Заходу, надто в космополітичному Константинополі, використовували якісь рудименти розмовної латини, але цього було явно замало для повноцінного спілкування на складніші теми. Ці труднощі повною мірою відчув Димитрій Кидоніс, якому навіть з допомогою придворних перекладачів не вдавалося до кінця зрозуміти думку латиномовних співбесідників. Отож, керуючись суто практичною потребою, Кидоніс сам узявся вивчати латинську мову з допомогою свого приятеля, монаха з домініканського монастиря

⁴ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 36-40, 42-53; F. Tinnefeld. *Einleitung*, с. 7-10.

⁵ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 58-59.

⁶ Там само, с. 63-64.

в генуезькій колонії Галата (Пера) біля Константинополя. Домініканець давав Кидонісові вправлятися в читанні й перекладі не на чому іншому, як на творі свого знаменитого співбрата, – на «Сумі проти язичників» Томи Аквінського.⁷

Саме із захоплення ерудицією Томи, чіткістю його богословської аргументації, його блискучим володінням аристотелівським логічним інструментарієм розвинулася повага Кидоніса до західної культури, зокрема в царині філософії та богослов'я, а також виразно прозахідна орієнтація в зовнішньополітичній діяльності. Щодо Кидонісових особистих поглядів, то захоплення томізмом дедалі посилювало його довіру до Римської Церкви й урешті-решт (ймовірно, 1357 р.) схилило до прийняття особистої унії з нею, зокрема до остаточного визнання її вчення про ісходження Святого Духа від Отця і Сина (*Filioque*) та про папу Римського як зверхника всього християнського світу.⁸ Те, що для багатьох тогочасних візантійців виглядало ганебною поступкою в політичній грі, для Дмитрія було наслідком його щирого переконання.

Після того як унаслідок чергової громадянської війни, що її розпочав молодший співімператор Йоан V Палеолог, 1354 р. Кантакузиніві довелося зректися імператорської влади й постригтися в ченці, Дмитрій Кидоніс на деякий час склав колишньому імператорові товариство в монастирі, хоча сам не приймав постригу.⁹ Цілком ймовірно, що саме через прихильність до латинського Заходу Дмитрій недовго насолоджувався спокоєм (і багатою бібліотекою) обителі св. Георгія в Мангані. Уже невдовзі після захоплення влади Йоан V був змушений давати собі раду з турецькою загрозою, що зростала. Молодий імператор вирішив шукати порятунку від неї в союзі з папством, виступивши 1355 р. з радикальною пропозицією за шість місяців запровадити у своїй державі латинське віровизнання в обмін на військову допомогу.¹⁰ Пропозиція, звісно, була дуже наївною і не мала жодних реальних наслідків, проте сама ідея – убезпечитися від невірних через єднання із західним християнством – вочевидь, імпонувала Кидонісові, тож він погодився на пропозицію Йоана V Палеолога й повернувся до служби при дворі – на тій самій посаді, яку займав за правління Йоана Кантакузина.¹¹

Упродовж наступних тридцяти років Дмитрієвого перебування на службі в Йоана V сталою рисою його діяльності була послідовна підтрим-

⁷ Див.: Там само, с. 78-81; F. Tinnefeld. Einleitung, с. 11-12.

⁸ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 142-146; F. Tinnefeld. Einleitung, с. 15-16.

⁹ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 91-92; F. Tinnefeld. Einleitung, с. 12, 14.

¹⁰ Див.: І. Острогорський. *Історія Візантії*, с. 488-489.

¹¹ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 140-142; F. Tinnefeld. Einleitung, с. 14-15.

ка церковної унії з Римом і військового союзу з державами християнського Заходу. Кидоніс не поділяв переконання візантійських церковних кіл, що унія можлива лише за умови скликання вселенського собору для вирішення спірних питань між Церквами.¹² Коли 1367 р. до Константинополя прибула делегація на чолі з кузеном Йоана V, герцогом Амадеєм Савойським, і латинським титулярним патріархом Константинополя Павлом, візантійська сторона неухильно наполягла на проведенні вселенського собору;¹³ однак Димитрій Кидоніс 1369 р. переконав імператора вирушити до Італії та особисто вступити в унію з Римською Церквою. Цим він, фактично, підштовхнув його до тієї ж помилки, яку кілька десятиліть перед тим зробив Михаїл VIII Палеолог під час так званої Ліонської унії: цей крок імператора не знайшов позитивного відгуку ні в церковних колах, ні серед населення Візантії; тим паче він не спонукав папу до чогось більшого, ніж обіцянки.¹⁴

Загалом, жодна зі спроб заручитися військовою допомогою Заходу, які намагалися організувати Кидоніс разом із Йоаном V, не дала помітного результату. 1372 р. додатковим ударом для Димитрія став вимушений вступ візантійського імператора у формальну залежність від османського султана, яка передбачала обов'язок платити данину й брати участь у султанових військових походах.¹⁵ Кидоніс на якийсь час покинув службу в Йоана V: спочатку – усамітнівшись у тому самому монастирі, де перебував колись з Йоаном Кантакузином після того, як він зрікся престолу, а згодом – гостюючи в генуезького правителя острова Лесбос, Франческо Гаттілузіо. Не повернувся він до двору й на запрошення сина Йоана V, Андроніка IV, коли той захопив імператорську владу, відсторонивши від неї батька. Димитрій повернувся на колишню службу аж у 1379 р., після поновлення Йоана V на престолі. Хоч він і далі виконував деякі дипломатичні місії, проте вже не мав того впливу на імператора, що раніше, адже його антитурецькі та пролатинські ідеї тепер суперечили і прагматичній політиці Йоана V, і настроям

¹² На тему розбіжностей між Римом і Візантією щодо способу укладення унії, зокрема ролі в цьому процесі вселенського собору, див.: D. Nicol. *Byzantine Requests for an Oecumenical Council in the Fourteenth Century* // *Annuaire d'histoire conciliaire* 1 (Paderborn 1969) 69-95; J. Boonstra. *The Byzantine Notion of the "Ecumenical Council" in the Fourteenth Century* // *Byzantinische Zeitschrift* 80 (Stuttgart – Leipzig 1987) 59-76.

¹³ Див.: J. Meyendorff. *Projets de Concile oecumenique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul* // *Dumbarton Oaks Papers* 14 (Washington 1960) 149-177.

¹⁴ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 171-178; М. А. Поляковская. *Димитрий Кидонис и Запад*, с. 50-51. Пор.: D. Nicol. *The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274* // *Studies in Church History* 5 (Leiden 1969) 23-53.

¹⁵ Див.: І. Острогорський. *Історія Візантії*, с. 493-494.

впливових столичних кіл (як духовних, так і світських). Отож у 1385-1387 рр. Кидоніс поступово відходить від державних справ, а 1389 р. вирушає до Італії, де має намір провести решту життя, віддаючись літературним, філософським та богословським студіям.¹⁶

Проте його італійським планам не судилося здійснитись. Уже 1391 р. Димитрій повертається до Константинополя, де займається впорядкуванням своїх творів, а також стає ментором для двох відданих учнів, які палко поділяли його філософсько-богословські та церковно-політичні погляди, – Мануїла Каліки та Максима Хрисоверга. У 1396 р. Кидоніс робить другу спробу осісти в Італії, і знову невдало: спочатку він вирушає до Венеції, однак невдовзі (не відомо, з яких причин) покидає її та опиняється на Криті, де помирає 1397 чи 1398 р.¹⁷

* * *

Писемну спадщину Димитрія Кидоніса здебільшого розглядають у зв'язку з його політичною діяльністю. Тому й видано та введено в науковий обіг здебільшого ті твори Димитрія, які можуть послужити джерелами щодо цього аспекту його біографії. Це насамперед досить об'ємистий корпус листування Кидоніса, а також промови – чи то звернені до імператорів, у яких він служив, чи то укладені з пропагандистською метою з нагоди тих чи тих політичних подій.¹⁸ Натомість інша важлива грань інтелектуальної діяльності Димитрія Кидоніса, хоч і не оминула уваги жодного з його біографів, досі не стала предметом окремого повномасштабного дослідження. Йдеться про численні Кидонісові переклади грецькою мовою латинської теологічної літератури, а також про його власний доробок як богослова.¹⁹

¹⁶ Див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 192-208.

¹⁷ Там само, с. 209-214, 216-218; F. Tinnefeld. *Einleitung*, с. 43-50.

¹⁸ Видання листів Димитрія Кидоніса, а також його «Першої промови до Йоана Кантакузіна» та «Промови до Йоана Палеолога»: Démétrius Cydonès. *Correspondance* / вид. R.-J. Loenertz: У 2-х томах. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana 1956-1960.; німецький переклад листів зі вступом, дуже ґрунтовним коментарем і покажчиками: Demetrios Kydones. *Briefe* / пер. і комент. F. Tinnefeld: У 4-х томах. Stuttgart: Anton Hiersemann 1981-2003. Видання «Другої промови до Йоана Кантакузіна»: G. Sammelli. *Demetrii Cydonii ad Ioannem Cantacuzenum oratio altera // Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 4 (Berlin 1923) 77-83. Решту промов Кидоніса видано в різних томах серії *Patrologia Graeca*: «Монодія на загиблих в Тессалоніці» – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* / ред. J.-P. Migne, т. 109. Parisiis: J.-P. Migne 1863, кол. 640-652; «Промова за те, щоб прийняти допомогу латинян» – там само, т. 154. Parisiis: J.-P. Migne 1866, кол. 961-1008; «Промова за те, щоб не віддавати Галліполя» – там само, кол. 1009-1036. Тут і далі відомості про видання творів Димитрія Кидоніса подано на підставі вичерпної бібліографії в: F. Tinnefeld. *Einleitung*, с. 63-74.

¹⁹ Крім епістолярного, політичного та богословського доробку, збереглося ще кілька власних творів Кидоніса, з яких можна судити про широту його зацікавлень: це добірка

Коли монах-домініканець із Галати (Пери) дав Димитрієві як матеріал для вправ у вивченні латини знамениту працю Томи Аквінського, Кидоніс узявся її перекладати: почав із кількох фрагментів, а потім, заохочений імператором, зробив переклад цілого твору.²⁰ Далі Кидоніс розпочав працю над «Сумою теології» та переклав її першу частину й обидві книги другої (його брат Прохор доповнив переклад суттєвою порцією з третьої частини, а також із додатку).²¹ Інші твори Томи Аквінського, які переклав Димитрій Кидоніс, – це «Про обґрунтування віровчення проти сарацинів, греків і вірмен» та «Про артикули віри і церковні таїнства».

Утім, Димитрій не обмежується лише спадщиною Аквіната: перекладає він і листи Августина, а також уривки та збірники цитат з інших його творів; окремі фрагменти з творів Іларія Пиктавійського та папи Григорія Великого; трактати Ансельма Кентерберійського «Про ісходження Святого Духа» та «Про опрісноки»; Рікольдо з Монтекроче «Проти сарацинського закону»; Символи віри першого й третього соборів у Толедо; «Дар Константина»; нарешті, «Визнання католицької віри», яке в присутності самого Кидоніса склав перед папою імператор Йоан V Палеолог, вступивши в особисту унію з Римською Церквою. Як бачимо, більшість цих творів спрямована на захист латинського віровчення та верховенства папи, а також на полеміку з мусульманами.²²

І все ж саме завдяки Димитрієвим перекладам творів Томи Аквінського інтелектуали Візантії безпосередньо з першоджерела ознайомилися

сентенцій на морально-філософську та релігійну тематику, невелика праця з арифметики, коментарі на Евклідові «Начала» та, нарешті, найвідоміший морально-філософський трактат Кидоніса «Про зневагу до смерті», котрий свідчить про його добру обізнаність із філософією Платона. З цих творів видано лише останній: *Demetrii Cydonii de contemnenda morte oratio* / ред. Н. Deckelmann. Lipsiae 1901. xi + 47 с.

²⁰ Див.: F. Kianka. Demetrius Cydonès and Thomas Aquinas // *Byzantion* 52 (Bruxelles 1982) 264-286, зокрема с. 269-270.

²¹ Досі видано лише невеликий фрагмент Кидонісового перекладу «Суми теології»: Thomas d'Aquin. Démétrius Cydonès. *Somme Théologique traduite en grec*, т. 15-18 / ред. E. Moutsopoulos. Athènes 1976-2002. Там-таки вміщено невеликі дослідження щодо тексту перекладу: E. Moutsopoulos. *L'hellénisation du thomisme au XIVe siècle* // Там само, т. 15, с. 7-12; його ж. *Influences aristotéliciennes dans les traductions des oeuvres de Saint Thomas par Démétrius Cydonès (XIVe siècle)* // Там само, т. 16, с. 7-10; його ж. *La technique de reconstitution des citations aristotéliciennes chez Démétrius Cydonès* // Там само, т. 17а, с. 7-11. На цю ж тему див.: P. Demetracopoulos. Demetrius Kydonès' Translation of the Summa Theologica // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32 (Wien 1982) 311-320.

²² На додачу до каталогу Кидонісових перекладів (F. Tinnefeld. Einleitung, с. 68-72), див. також досить докладне обговорення його перекладацького доробку в: F. Kianka. *Demetrius Cydonès*, с. 100-117. Абсолютна більшість перекладів Димитрія Кидоніса, за винятком зазначеного в прим. 21 видання фрагменту «Суми теології», залишаються невиданими.

зі здобутками західної схоластики. Можемо стверджувати, що відтоді характер візантійських богословських дискусій уже ніколи не був тим самим, що раніше, адже в них так чи інакше давався взнаки вплив схоластичного методу, а більшість богословів змушені були зайняти чи то протомістичну, чи антимістичну позицію.²³

Сам Димитрій, ставши палким послідовником Томи Аквінського, докладав усіх зусиль, аби популяризувати й захистити від критики з боку співвітчизників і сам томістський метод богословського дослідження, і висновки, що поставали внаслідок його застосування. У листуванні зі своїми друзями-вченими Кидоніс переконує їх у перевагах схоластичного методу, а також у цінності філософсько-богословської спадщини Аквіната, яку дехто з них ставив під сумнів з огляду на негрецьке походження Томи.²⁴

На методах Томи Аквінського Димитрій Кидоніс базує і власні два великі трактати, присвячені обґрунтуванню латинського вчення про подвійне ісходження Святого Духа.²⁵ Втрутився він і в славнозвісні ісихастські спори²⁶: Димитрій виступив на захист свого брата Прохора, коли

²³ Див.: G. Podskalsky. *Theologie und Philosophie in Byzanz*. München 1977, с. 180-230; S. Papadopoulos. Thomas in Byzanz: Thomas-Rezeption und Thomas-Kritik in Byzanz zwischen 1354 und 1435 // *Theologie und Philosophie* 49 (Frankfurt am Main 1974) 274-304; C. Buda. *Influsso del tomismo a Bisanzio nel secolo XIV* // *Byzantinische Zeitschrift* 49 (München 1956) 318-331; M. Jugie. Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance aux XIVe et XVe siècles // *Échos d'Orient* 27 (Paris 1928) 385-402. Пор. також цікаві спостереження щодо методологічного впливу Томи Аквінського на твори знаменитого візантійського богослова Николая Кавасили: Г. Δημητράκοπουλος. *Νικολάου Καβάσιλα κατὰ Πύρρωνος*. Ἀθήνα 1999, с. 25-29; J. Demetropoulos. Nicholas Cabasilas' *Quaestio de rationis valore*: An Antipalamic Defense of Secular Wisdom // *Βυζαντινά* 19 (Θεσσαλονίκη 1998) 53-93, зокрема с. 81-82, 89; I. Polemis. Notes on a Short Treatise of Nicolas Cabasilas // *Revue des études byzantines* 51 (Paris 1993) 155-160, зокрема с. 159-160.

²⁴ Див.: F. Kianka. Demetrius Cydones and Thomas Aquinas, с. 274-279.

²⁵ Перший із зазначених творів – «Захист святого Томи» – це, властиво, відповідь на антилатинський і антимістський опус одного з Димитрієвих учителів, а згодом єпископа Тессалоніки, Ніла Кавасили. У цій відповіді Кидоніс, зокрема, обстоює застосовність силлогістичного методу в пізнанні богословських істин. Про цей трактат див.: G. Podskalsky. *Theologie und Philosophie in Byzanz*, с. 196-204; M. Rackl. Der Hl. Thomas von Aquin und das Trinitarische Grundgesetz in byzantinischer Beleuchtung // *Xenia Thomistica* / ред. L. Theisling, P. S. Szabó, т. 3. Roma 1925, с. 363-389. Другий твір – «Про ісходження Святого Духа» – є обширним і систематичним викладом аргументації на користь латинського вчення про *Filioque*; досі він не ставав предметом дослідження. Жодного з цих двох творів не видано. Ми ознайомилися з ними на підставі фотокопій рукописів: першого трактату – Vat. gr. 614, арк. 110-126 та Vat. gr. 1103, арк. 1-52; другого трактату – Vat. gr. 1103, арк. 57-217.

²⁶ Щоправда, Кидоніс зробив це вже на пізньому етапі цих суперечок; спочатку він тримав свою богословську позицію щодо ісихазму при собі (нарікав лише на неучтво прихильників цієї духовно-богословської течії) – вочевидь, із політичних міркувань, адже

його 1368 р. було осуджено на соборі за те, що він заперечував офіційно прийняте вчення ісихастів про розрізнення сутності і діяння Бога.²⁷ Пізніше, уже після смерти Прохора, Димитрій обстоював свої антиісихастські погляди в окремому трактаті – знову ж таки, виходячи з виразно томістських засад.²⁸

Нарешті, особне місце в писемній спадщині Димитрія Кидоніса посідає група з чотирьох творів, які традиційно називають «Апологіями»²⁹. Вони лежать немовби на перетині політичної і догматично-богословської тематики в творчості Кидоніса й мають виразно пропагандистський характер. У «Четвертій апології» Димитрій виправдовує осудженого брата Прохора, використовуючи цю нагоду й для критики ісихастів та їхнього вчення. Натомість у перших трьох «Апологіях» Кидоніс пояснює та обстоює власний релігійний, світоглядний, інтелектуальний вибір. Серед них найбільша за обсягом «Перша апологія», написана близько 1363 р., у час, коли Димитрій нещодавно прийняв (або, за іншою версією, невдовзі мав прийняти) особисту унію з Римською Церквою і був сповнений завзяття й оптимізму щодо укладення церковного та політичного союзу із Заходом. Ця «Апологія» становить немовби ідейний маніфест Димитрія Кидоніса, охоплюючи найширше коло проблем, актуальних не лише для автора, а й для всієї політичної та інтелектуальної еліти Візантії середини XIV ст.

Убачати в «Новому Римі» Богом бережену столицю великої імперії, яка своєю величчю затьмарює будь-яку іншу земну потугу, – чи усвідомити, що держава перебуває в стані найглибшого за всю її історію занепаду та що від неї, крім столиці, мало що залишилося? Вперто триматися уявлення про «імператора римлян» як про богообраного главу цілої християнської

ісихастів підтримував імператор Йоан VI Кантакузин. Пор.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 147-148. Однак і Прохора, і Димитрія після їхньої смерті таки було відлучено від Візантійської Церкви – саме за незгоду з її офіційною лінією щодо ісихазму; анатема їм внесено до «Синодику православ'я». Див.: J. Gouillard. *Le synodicon de l'orthodoxie: Edition et commentaire // Travaux et memoires*, т. 2. Paris 1967, с. 1-316; анатема братам Кидонісам – рядки 647-682 тексту видання; коментар до неї: там само, с. 246-251. Найґрунтовнішою (хоч у деяких моментах і застарілою) загальною працею про історію та богослов'я ісихастських спорів залишається: J. Meyendorff. *Introduction a l'étude de Grégoire Palamas*. Paris 1959.

²⁷ Див.: R.-J. Loenertz. *Démétrius Cydonès I*, с. 65; М. А. Поляковская. *Димитрий Кидонис и Запад*, с. 50.

²⁸ Трактат «Про властивості Божих осіб». Видання: M. Candal. *Demetrio Cidonio y el problema trinitario palamitico // Orientalia Christiana periodica* 28 (Roma 1962) 75-120.

²⁹ Видання «Апологій» міститься в праці: G. Mercati. *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*. Città del Vaticano 1931, с. 359-403 («Перша апологія»), с. 403-425 («Друга апологія»), с. 425-435 («Третя апологія»), с. 313-338 («Четверта апологія»). Далі на грецький текст «Апологій» покликатимемося за нумерацією рядків у цьому виданні.

Ойкумени, батька всіх християнських правителів, покровителя й захисника всього християнства – чи визнати його неспроможність контролювати навіть ті мізерні рештки візантійської території, які ще формально перебувають під його владою? Вважати себе єдиними спадкоємцями еллінської вчености, а на мешканців Заходу з погордою дивитися як на варварів та невігласів – чи добачити в них освіченість і культуру не просто рівну своїй, а багато в чому й вищу за неї? Берегти незалежність своєї Церкви від латинників і чистоту своєї віри навіть ціною потрапляння під владу нехристиян – чи шукати для своєї держави порятунку від турецької загрози в спілці із західним християнством? Займати в богословських дискусіях полемічну позицію, вдаючись до будь-яких засобів впливу на аудиторію, аби тільки здолати суперника, – чи дотримуватися чіткої процедури зіставлення та змагання аргументів, беручи за взірць, зокрема, підходи західної схоластики? Нарешті, покладатися в осягненні богословських істин лише на містичне споглядання – чи визнавати розумові здатності людини, логічний і філософський інструментарій легітимними засобами пізнання Бога та вирішення спірних питань віровчення?

Як бачимо, питання надзвичайно різнопланові, але для візантійців XIV ст. вони були тісно пов'язані між собою. Те, що їх порушено в межах одного твору, робить його цінним джерелом не лише для біографічних та історико-політичних досліджень, а й для розвідок з історії ментальности, релігії, філософії; риторичне опрацювання «Першої апології» та наявність у ній певної сюжетної лінії мали б зацікавити й істориків літератури.³⁰ З цих міркувань випливає мета нашої праці: зробити доступнішою для українських дослідників (утім, як і для ширшого загалу зацікавлених читачів) вартісну пам'ятку пізньовізантійського періоду, а отже й завдання: запропонувати коментований переклад українською мовою «Першої апології»³¹ Димитрія Кидоніса.

³⁰ Пор., до прикладу, використання «Першої апології» як біографічного джерела: F. Kianka. *The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source* // *Byzantine Studies* 7 (Tempe 1980) 57-71; як джерела з історії філософії та богослов'я: G. Podskalsky. *Theologie und Philosophie in Byzanz*, с. 204-206.

³¹ Повний переклад «Першої апології» з оригіналу досі було здійснено лише німецькою мовою: H.-G. Beck. *Die «Apologia pro vita sua» des Demetrios Kydones* // *Ostkirchliche Studien* 1 (Würzburg 1952) 208-225, 264-282.

ПЕРША АПОЛОГІЯ

Молю Бога, щоб ті, хто колись читатиме це останнє слово¹, судили про сказане, не зважаючи ні на чийсь прихильність чи відразу, ні на власні, засвоєні з дитинства, гадки; щоб, наче лікареві, довірилися розумові: і самі його приписів дотримувалися, і мене судили згідно з його вирокком. Той вирок вважатиму остаточним; навіть більше – молитимусь, щоб він мав силу і для мене, і для інших. Отаким нехай буде чи то клопотання, чи намова, чи то напучення, чи передмова – називайте це, хто як хоче, – перед моїм словом. А саме воно – далі.

Мої батьки були християнами з діда-прадіда: в усьому порядні, вони й життя своє вели так, щоб узгоджувалося з їхньою вірою.² Вони не навчили мене жодного з тих дрібних і нищих ремесел, якими я міг би заробляти собі на прожиток, а все, знай, посилали до мужів, досвідчених у слові й мудрості³: видно, вважали, що з тими статками, які від них отримаю, потребуватиму лише ума й кмітливости. Гроші в них водилися: вистачало не лише для дітей і друзів, а й для кожного, хто просив; тож і сподівалися, що, вивчившись, гарно з тих грошей користатиму.

Перейшовши початкові науки, я взявся до поглиблених, які потребують розмислу та розуму, і скидалося на те, що мій хист таки відповідає цим поважним дисциплінам: щоразу, як перелічували ровесників, котрі відзначились у навчанні, найперше згадували про мене. Отак я щасливо зростав, наче той паросток, що обіцяє невдовзі принести рясні плоди мудрости, – та стримала мене батькова кончина. Замість пильнувати науки, я мусив дбати про сім'ю: мої літа зобов'язували, щоб я служив

¹ «Перша апологія» імітує промову на судовому засіданні – останнє слово обвинуваченого перед тим, як йому винесуть вирок.

² У «Другій апології» (254-257) Димитрій додає про своє благородне походження: «Кожному відомо, що всі мої предки: батько, дід, й аж до четвертого коліна, і скільки завгодно далі – були ромеями й наближеними до імператорів; за їхнім дорученням вони дбали про державні справи імперії».

³ У класичній грецькій мові та літературі Кидоніса вишколював Ісидор Вухіра, згодом патріарх Візантійської Церкви; він також був Димитрієвим духівником. Риторика його навчав Ніл Кавасила, видатний учений та богослов, який незадовго до смерті (1363) став архієпископом Тессалоніки; див.: F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 30-32. Детально про біографію, твори та богослов'я Ніла Кавасили див. у: T. Kislas. Introduction // Nil Cabasilas. *Sur le Saint-Esprit* / вступ, упор., пер. і прим. T. Kislas. Paris 2001, с. 11-170.

цю службу матері та молодшим дітям, ставши їм замість батька.⁴ Так-то перервався мій біг до наук, хоч усім здавалося, що саме в цьому я заживу гучної слави.

Отож, відклавши книжки, я подався до імператора, який і умом був обдарований, і в науках кохався.⁵ Здається, мене вело добре Провидіння, адже я знайшов у нього і дружбу, і шану: не таку, якої сподобився б юнак, щойно покинувши школу й вихователя, а таку, якої жадав би муж, дозрілий у чеснотах і вченості. Мене відразу зараховано до найближчого кола; а коли вже ми краще одне одного пізнали, довіра до мене стала не меншою, ніж до найщиріших друзів. Тому й зволив імператор надати мені таку посаду, що, як він сам проголосив, кожен, хто чогось у нього проситиме, доможеться свого лише тоді, як порозмовляє зі мною.⁶ Правда, можновладці й знать лементували, що, мовляв, несправедливо й небезпечно виявляти якомусь хлопчаківі таку довіру: нею, як винагородою за клопоти, мали б тішитися ті, хто раніше прийшов і вже вдосталь потрудився. Проте імператор потвердив своє рішення, не надто зважаючи на невдоволених.

Багато хто домагався зустрічі з імператором – і наших, і чужинців; усі вони, згідно з його наказом, задля власної користи були змушені

⁴ Крім молодшого брата Прохора, Димитрій мав ще трьох сестер: двоє з них померли в 1362 р. від пощести, яка тоді лютувала в Тессалоніці; третя дожила до 1381 р. (див.: F. Tinnefeld. *Einleitung*, с. 6).

⁵ Кидоніс опускає низку подій, які відбулися від смерті батька 1341 р. до перших епізодів його співпраці з майбутнім імператором Йоаном VI Кантакузином (див. вступний нарис). Кантакузин був не лише політичним діячем, а й глибоко освіченою людиною: цікавився класичною літературою, філософією, богослов'ям і протегував цим наукам. Він – автор «Історій», мемуарів про події від 1320 до 1356 р., які є одним із найважливіших джерел з історії Візантії першої половини XIV ст., і низки полемічних трактатів на захист богослов'я ісихазму, а також проти ісламу та юдаїзму. Пор.: John VI Kantakouzenos // *Oxford Dictionary of Byzantium*: У 3-х томах / ред. А. Р. Kazhdan. New York – Oxford 1991 (далі – ODB), т. 2, с. 1050-1051.

⁶ З інших джерел відомо, що Кидоніс отримав звання месазона (ὁ μεσάζων). Воно не належало до формальної ієрархії державних посад. До XIV ст. функції месазона були досить мінливими – від посередника в переговорах до офіційного представника правителя в спілкуванні з підданими; наприкінці XIII ст. почала усталюватися роль месазона як чільного завідувача справами при імператорові. У XIV ст. реальний обсяг повноважень зазнавав змін залежно від конкретної особи, наділеної цим званням, та її стосунків з імператором. Найбільшої впливовості в статусі месазона досягнув саме Димитрій Кидоніс. Див.: J. Verpeaux. *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ὁ μεσάζων* // *Byzantinoslavica* 16 (Praha 1955) 270-296 (зокр. 276-284); R.-J. Loenertz. *Le chancelier impérial à Byzance au XIVe et au XIIIe siècle* // *Orientalia Christiana Periodica* 26 (Roma 1960) 275-300. Детальний розгляд історії звання месазона до XIV ст. див. у: H.-G. Beck. *Der byzantinische "Ministerpräsident"* // *Byzantinische Zeitschrift* 48 (München 1955) 309-338.

бігти до мене. Траплялося серед них чимало люду й із Заходу: ті послами приходили, ті обгородки залагоджували, а ті, як водиться, на службу наймалися. Поміж ними й таких удосталъ затесалося, які в них зветься «благородними»: мандруючи землями, вони жадають увіч побачити все, що є славного в кожному народі. Їм ромейські імператори уділяють велику шану й усіляко виявляють свою дружелюбність: кажуть, серед них є навіть правителі багатьох держав і народів, які задля цікавості навмисне криються, щоб невпізнаними блукати світом, наче той Одіссей.

Імператор наказував мені допитуватися в них, чи чогось од нього потребують, – щоб, бува, не видатися негречним до мужів-прибульців. Нелегко мені було збагнути їхню річ без тлумача, тож я часто мав клопіт, коли напихваті не було того, хто переклав би сказане, або коли він не надто добре тямив у їхній мові й не вловлював тонкощів думки. Багато з них були вишколені в шляхетних науках і філософії, ще й у доведеннях та диспутах вели перед; отож мені доводилося шпетити тлумачів, що не достеменно передають мовлене й через них я хибно розумію думку співбесідників. Пригнічений, що ніяк не порозуміюся з тими мужами, я зрештою усвідомив: моїм прикрошам настане край лише тоді, коли не залежатиму від чужого язика, а сам собі зараджу, вивчивши латину. Спілкуючись із тими мужами безпосередньо, – міркував я, – простежуватиму їхню думку: вже не ловитиму її зміст із жестів замість зі слів, не здогадуватимуся, що вони собі думають, з тих неясних знаків.

Отакє собі поклавши, я став шукати вчителів, збирати книжки й загалом усе робити, як дитина-школяр. Учитель знайшовся навіть кращий, ніж потребувалося: цей муж не просто мав досвід, достатній для початківців у предметі, а й здатен був повести до самих вершин філософії – тих, хто здужає за ним піти. До своїх знань і спосіб життя мав відповідний: був із тих посвячених Богові, які заради Нього кинули поцейбічні клопоти й «вибрали кращу частку»⁷. Він і раніше непомалу до мене прихилився, маючи за найближчого друга; коли ж дізнався про моє устремління, то і прагнення моє схвалив, і готовий був усього себе віддати до моїх послуг. Отож він на час полишив товариство, у якому числився і з яким дбав про божественні справи,⁸ щоб стати моїм спільником і співучасником у досягненні, як він сам переконував, гарної мети.

⁷ Лк. 10:42. Йдеться про те, що вчитель Кидоніса був ченцем. Цитата відкликає до новозавітного епізоду гостювання Христа в Марти й Марії, які в східній патристиці часто виступають як уособлення, відповідно, діяльного життя в миру і споглядально-молитовного життя монаха.

⁸ Йдеться про західний орден проповідників (домініканців). Учитель Кидоніса був ченцем домініканського монастиря, заснованого наприкінці XIII ст. в константинопольському

Подякувавши йому за добру волю, я радо наготовився до діла. Уже все було споряджено, от лише часу для вправ бракувало. Прикро мені було, що доводиться цілий день – та ще й добрий шмат ночі – витрачати на імператорські справи.⁹ Тому я і вирішив однімати від такого кінцевого для мене спочинку, щоб до марних трудів ще й корисних додавати: бачив-бо, що інакше не досягну мети. Як вирішив – так і вчинив.

Невдовзі хтось прочув, до чого я заповзвся; від нього – другий, потім – третій... От і розлетілася палацом чутка про тяжко божевільного, що береться за неможливе: мовляв, стане мені на заваді й вік, у якому вже не засвоїти того, чого вчать у дитинстві; не погодиться й імператор, щоб громадське служіння, яке він мені доручив, було на бозна-що проміння; та й більшості друзів ледве чи сподобається, що вже не зможуть через мене впливати на імператора, коли займатимуся чимось іншим. А я, навпаки, вважав маячнею гадку, начебто не всяка пора годиться для вивчення прекрасного, і нахваляв Сократа, який на старість подався до вчителя музики¹⁰; тому й тримався свого рішення, розсудивши, що вдосконалювати себе – найправедніше з усіх діл.

Сам Бог показав, що труди не пішли намарне, і вже невдовзі дав мені скуштувати рясного й доброго плоду моїх старань: я не лише читав без запинки, а й розумів, про що мова. Не було такого слова чи поняття, котрого б я не тямив, – окрім небагатьох, які ледве чи відшукаєш навіть у вершинних поетів і риторів; а як доводилося бесідувати мовою Італії¹¹, то скидалося на те, що знаю її не гірше, ніж мову Еллади. Так мене оцінювали найглибші знавці латини, для яких вона була рідною; найбільше ж хвалили мою вимову: не таку, як у новоприбулих, котрі ламають собі язика, а наче з дитинства перейняту од батька-матері.

Бачив те все мій чудовий учитель і тишився, маючи успіхи свого учня за власний здобуток. Прагнучи примноження моїх знань і моєї слави, він

передмісті Галата (Пера), яке 1267 р. офіційно набуло статусу генуезької колонії. Див.: R.-J. Loenertz. *Les établissements dominicains de Péra-Constantinople // Échos d'Orient* 34 (Paris 1935) 332-349 (зокр. 336); Galata // *ODB*, т. 2, с. 815-816.

⁹ Йоан Кантакузин у своїх мемуарах принагідно зауважує, що з огляду на свої обов'язки месазона Димитрій Кидоніс «мусив завше – і вдень, і вночі – бути в розпорядженні імператора» (Йоан Кантакузин. «Історії» 4, 39, у виданні: *Joannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV: Graece et latine* / ред. L. Schopenus. Bonnae 1831, т. 3, с. 285.

¹⁰ Пор.: Платон. «Евтидем» 272с.

¹¹ Кидоніс часто вживає назву «італійці», «італійська мова» як синонім до назви «латиняни», «латина». Це можна пояснити і тим, що Італія є батьківщиною латинської мови; і тим, що в Італії розташований Рим – з погляду Кидоніса, столиця всього латинського світу; і тим, що латиняни, з якими візантійці найбільше спілкувалися в XIV ст., переважно були венеційцями або генуезцями, тобто походили з Італії.

дав мені книжку, щоб я, скільки зможу, за нею вправлявся. Її написав муж, який у богослов'ї затьмарив усіх, хто будь-коли брався до цього предмету. А втім, хто ж не знає Томи, відомого навіть поза Геркулесовими стовпами численністю творів, злетом помислів і строгістю умовиводів, з якою він до всього підходить? Це ж була найдосконаліша з книжок того мужа, немовби цвіт його мудрости. Саме її мені звелів читати учитель, маючи на меті лише познайомити мене зі словами, – як ото граматика часто задають дітям декламувати найліпше з Гомера та Гесіода,¹² – і геть не сподіваючись, що я осягну красу її думки та розмислу. Однак я сприйняв її як щось рідне, то й читав усе поспіль, нічого не минаючи. Не лише кожне слово було мені знайоме, а й щонайглибші доведення легко давалися – такі вже були ретельні й переконливі; багатьом у цьому вбачалося диво й Божий промисел.

Зрештою я так розхрабрився, що вирішив спробувати сили в ще одному ділі – а заодно й показати, на що здатний, друзям-невірам, які брали мене на глузи; до того ж хотів, за своїм звичаєм, пізнавши щось гарне, поділитися з ними. Отож я переклав по-грецьки чимало глав із тієї книги й на дозвіллі читав їх імператорові. А він, будиши вдячним слухачем, насолоджувався дарунком, хвалив мене за труди й закликав не лінуватися, а докласти всіх сил і цілу ту книжку перекласти: провіщав од неї великий зиск грецькому суспільству.¹³

Я послухався й радо взяв на себе той труд, бажаючи й імператорові догодити, і тих, про кого він казав, задовольнити. За кігтем, як то кажуть, і лева пізнати: хоч із малого я почав, та врешті опрацював цілу книжку.¹⁴

¹² Гомер належав до найпопулярніших у Візантії античних авторів. Його поеми, зокрема «Іліада», посідали центральне місце в освітній програмі, починаючи від найперших кроків опанування грамоти. Подібну функцію, мабуть, виконували й твори Гесіода, які збереглися в численних рукописах, переважно пізньовізантійського та післявізантійського періоду. Див.: Hesiod // *ODB*, т. 2, с. 922-923; Homer // Там само, с. 943-944.

¹³ Імператор Йоан Кантакузин у роки свого правління був досить прихильно налаштований до ідеї відновлення єдності з Римом; щоправда, на відміну від свого наступника Йоана V Палеолога, у переговорах із папськими послами послідовно ставив вимогу проведення собору, на якому мали б усунути розбіжності між Церквами. Див., до прикладу: R.-J. Loenertz. *Ambassadeurs grecs auprès du pape Clément VI (1348)* // *Orientalia Christiana Periodica* 19 (Roma 1953) 178-196. Отож, з погляду Йоана Кантакузина, користь від перекладу Томи Аквінського полягала, мабуть, у тому, щоб краще ознайомити освічені кола Візантії із західними богословськими підходами й цим підготувати ґрунт для міжцерковного діалогу.

¹⁴ Переклад «Суми проти язичників» було завершено вже після того, як Йоан Кантакузин зрікся престолу, коли він та Димитрій Кидоніс перебували в монастирі св. Георгія (див. вступний нарис). З власноручного латиномовного запису Димитрія в рукописі, що містить переклад третьої та четвертої книг «Суми», знаємо не лише дату, а й точний час закінчення праці: «Хай завершення цієї книги буде на хвалу і славу Христові. Цю книгу

Мої старання було оцінено так високо, що імператор одразу взяв її переписати; так само вчинили багато достойників і тих, хто прагнув навчитися чогось корисного. От і нині ходить по руках книга Томи «Проти язичників», несучи хвалу тому, хто її написав, і великий пожиток тим, хто її читає.

Раз скуштувавши того лотоса, я вже не міг стриматись і жадібно всотував мову Італії. Мені звідусіль охоче несли все, що мали нею написаного; і то не лише наші, а й самі латиняни, яких щодня повно збиралося в моєму домі – надто ж тих, котрі належали до одного з Томою товариства¹⁵ й обстоювали його богослов'я. Вони покладали великі надії на мій переклад: ото вже виявиться, що не поступаються грекам мудрістю, ото дадуть відсіч задавакам, показавши, що й серед них є досвідчені в диспутах мужи! Адже досі про це ніхто й не здогадувався: про цілий народ суджено лише з тих, хто сюди прибував. Кажучи «латинянин», усі мали на думці хіба вітрила, та весла, та з чим іще сухопутні пов'язують море.¹⁶ Отож це ще дужче спонукало латинян приносити мені власні книжки й виставляти напоказ свою мудрість.

Щодо мене, то я, сподіваючись набити руку в мові, водночас насолоджувався строгістю розмислів, яка, бачив, пронизувала кожен твір: ті книжки на правду були нею сповнені. Тому-то я з кожним днем дужче старався, щоб ознайомити наших із багатьма видатними, проте досі не відомими, латинськими книгами¹⁷: цим я мудрих спонукав ставати ще мудрішими, а заздрісних наклепників ущент розгромив, показавши, над чим вони так безсоромно глумилися. Збагатив я і тих, хто знався на письмі: тепер вони мали ще більше праці, адже імператор – великий книголюб – непомалу користав із писарського труду; переписані книжки він клав до скарбниці й цінував їх понад усі згромаджені там коштовності.

До того ж, я сам усно роз'яснював читачам написане, і ті мої зусилля виливалися в цілі виступи: питання, що поставали з перекладів, день при дні вимагали довгої бесіди – а перекладено було чимало. Утім, ми мали би ще більше до обговорення, якби не відбирала часу імператорська служба та юрми люду, що плавом пливли до мене й не давали займатися

переклав з латини на грецьку Димитрій з Тессалоніки, раб Ісуса Христа; трудився ж над перекладом один рік, а закінчив 1355 р., восьмого індікту, 24 грудня [тобто 24 грудня 1354 р.], о третій годині пополудні» (F. Kianka. *Demetrius Cydones*, с. 91-92).

¹⁵ Йдеться про домініканців, адже саме до цього ордену належав Тома Аквінський; див. прим. 8.

¹⁶ Мабуть, маються на увазі передовсім венетійські та генуезькі купці й моряки, з якими постійно контактували візантійці.

¹⁷ Короткий огляд перекладацької діяльності Кидоніса див. у вступному нарисі.

своїм; то-то й дива було, що чоловік, закручений у таку веремію, самотою впорався з тим, чого інший не подужав би, навіть маючи повне дозвілля й тільки це до роботи.

Отож, дехто хвалив мою тодішню діяльність, ще й дякував, скориставшись із неї; проте були й ті, хто ганив: мовляв, усі ці старання, усупереч бажаному, обертаються грекам лише ганьбою. «Виставляти латинське проти нашого, – казали вони, – привертати до нього молодь та інших знаттелюбів, ще й вивищувати ті новації в довжелезних бесідах – оце якраз для тих, хто вже цілком засудив предківську “відсталість”, а ще трохи – і проголосить, що славу мудреця лиш тоді здобудеш, коли всього прабатьківського, наче мотлоху, збуватимешся, зате всього закордонного – триматимешся». Вони не лише закидали це мені в розмовах віч-на-віч, а й по всіх усядах пліткували, начебто я замислив проти спільної віри й заповзвся похитнути усталене. Мовляв, постануть латиняни перед читачем щирими та пригожими – то й їхня погана віра, мов та пошесть, легко до нас перекинеться; і виберемо тоді поділ та розкол – не тому, що тримаємось істини, а тому, що через нашу спраглу безглуздої перемоги гординою сахаємося тих, хто нас до істини тягне.

Отаке говорили – і не надто відбігали од правди; помилялися лиш у тому, що казали, начебто я заздалегідь собі все намітив. У мене такого й у гадці не було; просто все до цього йшло – от і сталося. Це ж наші першими вчепилися давнього поділу: розполовинивши людство на еллінів і варварів, усе, що «не по-нашому», вважали безумним і недолугим; усіх, крім себе, мали за ослів та биків. Туди ж і латинян зарахували, не бачачи в них нічого людського; самі собі взяли, наче законну частку, Платона з його учнем та всю еллінську мудрість, а латинянам жбурнули зброю, нешляхетну торгівлю й крамарство. Досі не було нікого, хто переконав би наших, що й тамті наділені розумом і мову здатні вести не лише про дешеві та нищі ремесла: надто довго протистояли народи, надто глибоке невідання між ними запало.¹⁸

¹⁸ Усвідомлення себе прямими спадкоємцями високої еллінської культури та уявлення про латинян як про неосвічених варварів, поширене серед візантійців у XIV ст., великою мірою було реакцією на хрестові походи, латинське панування на Сході, а також на тогочасні стосунки із західнохристиянськими державами, передовсім із Венецією та Генуєю. Ця реакція відчуження спричинилася до того, що освічені візантійці майже повністю ігнорували інтелектуальну потугу Заходу, яка дедалі зростала впродовж XII-XIII ст. Див.: D. Nicol. *The Byzantine View of Western Europe* // *Greek, Roman and Byzantine Studies* 8 (Durham 1967) 315-339 (зокр. 329-332); F. Tinnefeld. *Das Niveau der abendländischen Wissenschaft aus der Sicht gebildeter Byzantiner im 13. und 14. Jh.* // *Byzantinische Forschungen* 6 (Amsterdam 1979) 241-280 (зокр. 260-261).

Тоді-то й з'явилися книжки, що вабили та полонили насолодою кожного, хто хотів чогось гарного навчитися: точність і стрункність їхніх доведень діяли на слухачів, наче справжня пісня Сирен.¹⁹ Неуки й заздрісники лютували на тих, хто цим славився й міг сказати щось путне там, де самі вони плели нісенітниці. Занедбавши мудрість власних земляків, вони вважали, що міць умовиводів – то винахід латинян: позірно вболіваючи за прабатьківське, свою ж таки заздрість приховували. Хто схотів би пильніше приглянутися, хто спромігся б у незвичних словах вловити думку, той збагнув би, що мужі, які цим займалися, рясним потом скропили Арістотелеві й Платонові лабіринти, до яких нашим ніколи не було діла. Отож, почувши виступи латинян, наші вважали, що ті правлять відсебеньки, – адже не знали, з яких джерел ті черпають, топлячи співбесідників у потоках доведень.²⁰

Це – одна з тих провин, за які мене, я переконаний, без вини осуджували. Де ж таке видано – того ганити, хто вартий величання й прослави? Адже хвалимо купців за їхні труди в далеких виправах, за іноземний товар, який вони доставляють, щоб наші ринки рясніли крамом; то наскільки ж гучнішою має бути хвала, коли хтось, назбиравши чужинських скарбів, збагачує нашу державу мудрістю!

До того ж, я давав ще один вагомий привід для заздрощів. Річ у тім, що мені не досить було видання книжок: я сам був відкритий до спілкування з усіма: і з тими, які, маючи прогалини в знаннях, вирішували підучитися; і з тими, які напосідали на мене, бажаючи випробувати мою вправність у розмислах. Хто просив мене – тих я навчав; хто дарма прискіпувався – тим давав відсіч, спростовуючи їхні софізми; а всіх загалом – переконував, що в тих писаннях кожне слово обґрунтоване, і то вельми надійно. Отож дехто йшов геть, блідий від злоти, а мене винуватив у зраді.

Що ж, хай звуть це, як хочуть; а я це називаю жагою істини, яку нам прищепив Той, хто від початку зволив обдарувати наше поріддя розумом. Кого вона не зворушує, хто її не цінує понад усе, – той, урешті-решт, не гідний і людиною зватися: хай шукає іншого, звірячого стада й животіє

¹⁹ Кидоніс має на увазі твори західних схоластів, зокрема Томи Аквінського, чийм філософсько-богословським методом він захоплювався. На думку Димитрія, докази, побудовані за допомогою цього методу, так само важко заперечити, як мандрівникам – встояти перед мітичними Сиренами, які нібито приваблювали їх до свого острова солодким співом.

²⁰ Платона та Арістотеля читали й вивчали у Візантії: на відміну від латинян, візантійцям твори цих філософів були завжди доступні. Кидонісові йдеться про те, що візантійські богослови недостатньо володіють спадщиною цих авторів або свідомо відкидають її, тимчасом як західні схоласти віртуозно використовують її у своїх богословських дослідженнях.

в ньому, слугуючи лише насолодам. А що сам я закоханий в істину, то й не дорікаю собі за цю жагу (а хтось скаже – кабалу) – навпаки, числю її серед своїх найліпших придбань, ще й інших до цього закликаю. Напучую їх, що нема нічого настільки цінного, щоб ним дорожити більше, ніж пошуком істини; адже людина лиш тоді є людиною, коли має за найбільший пожиток прожити не без ума. Саме це свого часу не дозволило мені легко піддатися й уступити бездумним сперечальникам.

Отак ми тоді між собою спілкувалися. А оповідаю це заради того, про що і на початку просив, і зараз прошу своїх слухачів: щоб не виносили вироку, доки не оцінять мого слова. Перше хай все розглянуть, а вже потім оголошують рішення.

Коли я щойно приступав до трудів над тією мовою, то попервах найбільше уваги звертав на самі лише літери, склади, слова – на те, з чого в'яжуться мовлення: не знаючи їх, не зміг би й до подальшого братися. А коли вже це осягнув – своїм звичаєм, ґрунтовно й ретельно – і міг так непомилково висловитися на будь-яку тему, що навіть знавці граматики мене хвалили за правильність мови, то зацікавило мене, що ж то за думка міститься у сказаному, адже плодом усякого словесного викладу є саме вона. Як на мене, вдовольнитися лиш словами й не цікавитися, нащо їх склали докупи, – це все одно, що найматися копати золото, геть не вміючи відрізнити золотого піску від глини.

Щодо поетів, письменників, риторів і всіх, хто красу словес мішав із гидотою богів та мітів, то такі безумці були й у латинян – доки поміж нас не оселилася Божа мудрість. До них я звертався хіба остільки, оскільки це стосувалося сув'язі слів, висловів та всього, що належить до мовлення;²¹ натомість уділяв багато уваги тим, хто сягнув премудрости в божественному, і творам, які вони породили. Розкошуючи ними, я день при дні дякував цим мужам і за те, що самі дізналися, і за те, чого інших навчили.

Побачивши, що нашим народам докучає давня богословська суперечка, яку не розв'язати без достеменного вивчення думки вчителів і з того, і з того боку, я саме на це найдужче налягав, порівнюючи наше і їхнє. Тими, хто говорив щось нове, я радше нехтував; зате міцно тримався давніх учителів Церкви, бо був упевнений: коли вже вони в чомусь однієї

²¹ Середньовічні християни насторожено ставилися до давньогрецьких і давньоримських письменників, які часто будували свої твори на матеріялі язичницької мітології; та водночас ці твори служили зразком мовностилістичної вишуканости. Кидоніс стверджує, що читав латинських нехристиянських авторів з тією самою метою, з якою у Візантії читали грецьких: щоб засвоїти граматику й класичний стиль на найліпших взірцях. Пор. прим. 12.

гадки – то це і є істина. Отож, зіставивши наших учителів з їхніми, я виявив, на моє переконання, дивовижну узгодженість між ними. Їхні судження про віру не розбігалися навіть у найменшому: і ті, і ті – однієї думки, різниця ж – лише в словах. Причина цьому – спільне божественне Писання, з якого і ті, і ті, наче з джерела, черпали істину, щоб напувати спраглих; а навіть перше, ніж Писання, – Дух Бога й Істини. Злучившись із Ним у своїй чесноті, вони дізнавалися істину од Нього, і через Нього їхні слова збігалися – дарма, що їх розділяло стільки земель і морів; дарма, що ні не стрічалися ніколи, ні не змовлялися, щоб їм казати. Звідси й геть неотесаним ясно, що всюдисущий Бог, перебуваючи і з тими, і з тими, об'єднав їхню мисль і так учинив, щоб виносили єдине судження про істину. Я радісно дякував за це єдиномисліє і Богові, і вчителям, чия думка, як з'ясувалося, має надійну основу.

Проте були й такі, що шанували тільки наших учителів і лише їм радили довіряти в божественних справах; а латинських відверто ганили, викреслюючи їх, наче переможці – переможених, з-поміж отців Церкви. Вони добре знали, що Церква славословить латинських учителів так само, як наших; що називає їх спільними отцями й учителями; що сподобляє їх тих самих почесей та похвал,²² – і все ж забували про сором. А деякі, ще далі зайшовши в зухвалості, не стримувались і розв'язно лихословили тих, кого на зборі спільноти самі ж брали собі в заступники перед Богом і називали мірилами істини; їм, аби цих мужів осудити, було досить того, що вони латинського походження, що мовлять латиною і нею пишуть свої твори: «По-латинськи говорить? Отже, на всі боки нездара!».

Уже й по майданах лунала їхня хула на них, а я все хвалив цих мужів, складав їм належну ціну та вказував, що зневажати їх – це відверто перечити Церкві, яка їх ушановує. Однак нутро наклепників буяло невгамовною люттю, тож вони приписували латинцям блюзнірства Арія та Савелія. Мовляв, якби про щось інше йшлося, то ще була б надія на примирення; але за те, що кажуть, начебто Святий Дух ісходить від Отця і Сина, – нема їм прощення.

Їхня навіженість не спинялася на святих; вони й мене паплюжили останніми словами. Казали, що не тільки служу брехні, а й рідне зраджую – бач, не гавкаю гуртом із ними на спільних отців! Багато хто брав те все за чисту монету, ще й сам не лінувався підмовити проти мене кого тільки міг. Однак піддавалися тим намовам самі жалюгідні людя, озброєні неучтвом – проти істини, лицемірством – проти чесноти. На їхне

²² Візантійська Церква почитала, наприклад, Августина Гіппонського, Амвросія Медіоланського, пап Лева I Великого й Григорія I Великого (у візантійській традиції – Двоєслова) та інших західних отців.

вдаване благочестя купилися хіба що продажні жінки, до яких вони вчашали: ні в імператора, ні в тих, кого він поважав, ані в широкого загалу городян я не втратив звичної шани та слави – навпаки, день у день її примножував. Імператор не приховував своєї ненависти до тих, хто намагався потайки мене перед ним оклепати, і називав їх стукачами. Геть не так їм ставалося, як гадалося: приходили з осудом – та швиденько перебігали в стрій захисників, а відходили з похвалою. Їхня підступність була для імператора найліпшим свідченням моєї невинності, тож він дедалі підвищував моє становище й багатом через мене зробив добро, показуючи, що всяк, хто береться мене перед ним оклепати, просто марить.²³

Утім, мені було не досить, що ті, які під мене копали, поверталися ні з чим: я й далі невтомно досліджував питання, яке поставив собі на початку, – на чий бік пристати щодо ісходження Святого Духа. Вважав-бо, що оскільки Церква розділилася надвоє, то треба погодитися з котроюсь зі сторін, а не покинути обидві й шукати якусь третю, щоб, ставши до її лав, воювати проти решти: це було б свавільним відривом од спільного тіла. Та з іншого боку, взявши все те діло на пробу, я збагнув, що рішення в ньому – не якийсь дріб'язок, щоб ним нехтувати й легковажити, адже воно стосувалося Святої Тройці, себто належало до речей, у яких вельми небезпечно помилятися. Що легковажність у цьому ділі недоречна, свідчили самі сперечальники з обох сторін, адже прирікали на вічні муки всякого, хто не годився з їхніми словами. Тому, остерігаючись скель з обох боків, я невідлучно тримався Бога й тих, хто був здатний чогось у цьому ділі навчити, і благав простягнути мені руку допомоги, а не дивитися байдуже, як мене кидає в буремному морі несталих помислів. До того ж, маючи на думці випробувати, чи ті, хто видавався чогось вартим, зможуть мені сказати щось більше, ніж я вже чув, я шанобливо до них приступав і допитувався, що саме переконало їх так зневажати латинян, і чому вони варті осуду, і де шукати спростувань на їхні гадки. Це ж так просто – переконати іншого в тому, у чому сам переконаний, як ото вчителі різних наук спонукають своїх учнів пристати на міркування, котрі для них самих раніше виявилися переконливими. Я обіцяв їм, що коли почую від них бодай щось переконливе, з великою охотою стану їхнім одноступцем та соратником, і всіляко показував, що не маю найменшого наміру сперечатися. Вони ж говорили один те, другий се, але тим говорінням, здається, навіть самих себе не здатні були переконати, а лише намагалися показати, що й у їхніх спонуках є якийсь глузд.

²³ Йоан Кантакузин давав відкоша запеклим антизахідникам, мабуть, не лише через свою приязнь до Кидоніса, а й тому, що сам прихильно ставився до вивчення латинського богослов'я. Див. прим. 13.

Один із них усе подивляв мури Нового Риму, заявляючи, що вони набагато довші, ніж мури Старого; розписував красу й багатство його храмів; казав, що гавань Нового Риму найбезпечніша у світі та перелічував, хто й звідкіля до неї прибуває. А ще додавав, що Новий Рим засновано в найгарнішому місці світу, що він – неначе око цілої вселенної²⁴, і загалом багато розводився про переваги нашого града. А от Старий Рим, мовляв, у всьому поступається Новому: на нього не варто зважати, і навіть Римом його звати не варто, бо вже геть підупав від старости. Тому треба триматися Нового Риму, що в усьому сягнув розквіту, і його мати за вчителя в божественних речах: на це його вповноважили й імператори, які в ньому мають осідок, і чотири патріярхи, перечити яким означає відверто противитися Богові й істині.²⁵

Інший, підхопивши за першим, гнівно вказав на мене пальцем: «А хто ти такий, що смієш знову піднімати те, про що стільки часу мовчалося? Хто ти такий, що зневажаєш ті довгі літа, які давно вже затерли все, що в нас не годилося з істиною, і виявили все, що було істинного в гадках латинян? Коли шануємо давнину й отців, які були перед нами, то тримаймося того, що усталено, і не намагаймося своїми розумуваннями порушити непорушне; інакше незчуємося, як звинуватимо в блюзнірстві й батьків, і прабатьків. Божі закони велять шанувати й почитати вище за них хіба що самого Бога та в них велять питати, коли чогось не відаємо». Далі вони перелічували мужів, яких, хоч вони й мислили «по-нашому», Бог відзначив і винагородив, навіть більше – сподобив мучеництва саме за те, що боролися з ученням латинян, прирівнюючи його до ідолопоклонства; згадували про їхні чудеса, пророцтва та інші дари, у яких вбачаємо нагороду Божим улюбленицям; казали, що ледве чи Бог так поцінував би їх, якби хоч щось із їхнього вчення було Йому неміле.²⁶

²⁴ Вселенною, або ж ойкуменою (οἰκουμένη), в античну, а згодом у середньовічну добу називали відомий тоді населений світ – землі Азії, Лівії (Північної Африки) та Європи, тобто приблизно ту територію, яку охоплювала Римська імперія в добу її найбільшої експансії; про віддаленіші землі й народи казали, що вони лежать «на краях» або навіть «за межами» вселенної. Уже в патристичній літературі трапляється вживання цього слова у вужчому розумінні – на позначення християнського світу. Див.: *Oikoumene* // *ODB*, т. 3, с. 1518.

²⁵ Опонент Кидоніса натякає на 28-й канон Халкидонського собору (451), за яким патріяршому престолові Нового Риму надано такі ж привілеї (ἴσα πρεσβεία), як і престолові Старого Риму, з огляду на те, що в Константинополі має осідок імператор і сенат. Оскільки йдеться про рішення вселенського собору, то його схвалили всі чотири тодішні патріярхи: Римський, Константинопольський, Александрійський, Антіохійський. Пор. також: *Patriarchates* // *ODB*, т. 3, с. 1599-1600.

²⁶ Одним із найяскравіших прикладів такого «антилатинського» святого може служити Фотій, патріярх Константинопольський у 858-867 та 877-886 рр., який виступив проти політики папства, а в ділянці віровчення – проти введення в Символ віри слів про ісходження Святого Духа «від Отця і Сина». У Візантійській Церкві Фотія вшановували як

Багато схожого вони мовили, громадячи докази на свою користь, і кипіли гнівом, вважаючи, що тим, хто їм перечить, смерть – занадто легка кара. Я ж їм на те відповів:

«Друзі! І град, і прабатьки мали б дуже дякувати за вашу промову, бо так, як ви їх восхвалили, ще ніхто нікого не хвалив. Та чи завдяки цьому нам вдалася розмова? Те, що ви сказали, ні не доводить правильності вашого вчення про Святого Духа, ні не спростовує того, що кажуть латиняни. Нехай град, чийм городянином ти народився, має довгі мури – як це допоможе тобі в пошуку істини? Або те, що все в ньому якнайліпше влаштовано для пожитку й радості? Або те, що він, будучи стольним градом імператора, править над багатьма іншими? Коли вважаємо, що великі міста варті більшої честі, ніж малі, то й Вифлеєм візьмемо на сміх: знехтуємо тим, що вчинив у ньому Бог і через що пророк оддавна проголосив його нічим не меншим між містами Юди²⁷, а тримаємося фарисеїв і книжників, які в Єрусалимі навчали людських наказів²⁸; не прислухатимемося до тих мудреців, які во Вифлеємі знайшли Істину та їй поклонилися, а вихвалитимемо тих, які у великому місті її розіп'яли, і підемо за сліпими поводириями сліпих²⁹. Та навіть перед тим містом – з його таблицями, і священною скинією, і законом, і всім служінням – ми віддамо перевагу вавилонським ідолам та, оглушені кітарами, сопілками, флейтами, поклонимося золотій гидоті³⁰; а коли хтось запитає, що привело нас до такого нечестя, просто відповімо, що Вавилон – найбільше з усіх міст. Такі-то сміховинні гадки замість правдивих уроїмо собі, якщо каміння й цеглу матимемо за доказ істини.

Проте навіть коли надамо аж такого значення тому, скільки землі охоплюють міські мури (так, начебто більший обшир чийогось міста й слова його робить ближчими до істини), то все одно над Новим Римом матиме перевагу Старий, і то завдяки своїм розмірам: кожен, хто обійде довкола й обміряє обидва міста, виявить, що першість треба віддати

святого від середини X ст. Найґрунтовніше дослідження конфлікту патріярха Фотія з папством: F. Dvornik. *The Photian Schism: History and Legend*. Cambridge 1948; про початок культу Фотія як святого: там само, с. 385-389.

²⁷ Мх. 5:1-2; Мт. 2:6.

²⁸ Мт. 15:9.

²⁹ Мт. 15:14.

³⁰ Пор.: «Цар Навуходносор звелів зробити золотого боввана, 60 ліктів заввишки й 6 ліктів завширшки, й наказав поставити його на рівнині Дура у Вавилонській області... Коли всі народи почули звук сурми, сопілки, цитри, гарфи, гусел, гудьби й усякого роду музичних приладів, попадали всі народи, племена й язика й вклонилися золотому бовванові» (Дан. 3:1; 3:7).

Старому Риму. Але ж і велич імператорської влади прийшла до нас звідти: те, що імператори від початку зветься «римськими», що вони заволоділи всіма землями, які є під сонцем, і всім народам накинули своє ярмо, – виняткова заслуга Старого Риму. Цей град за допомогою своїх полководців шмагав усю вселенну, наче дитину, і оте своє самодержавство – разом із власним іменем – передав імператорам. Отож якщо й мовлять про Новий Рим із благоговінням, то всі його почесті й усе пошанування – від Старого Риму: од нього він перейняв й імператорство, і сенат, і величне ймення, тож і мав би сплачувати йому, серед інших боргів, ще й борг покори, наче поселення – городу-матері.³¹

Те саме можна сказати й про духовну владу обох міст. Адже якщо влади Нового Риму кориться значна частина Азії, якщо вона шириться аж до Меотиди й Босфору³² й навіть захоплює децицію Європи, то Старий Рим є поводитирем усіх народів і держав, як плисти від Малей аж до Гадири³³, та охоплює своїм владцтвом галлів, іберійців і германців на півночі, які, кажуть, чисельно перевищують сукупність решти християн; а ще сягає потойбіч Західного Океану й установлює закони людові Великих островів, що з них один, твердять географи, урівноважує всю нашу вселенну, яка міститься між Танаїсом і Геркулесовими стовпами³⁴. Отож якби хтось вирішив судити про гідність Церков за кількістю їхніх вірних, то виявив би, що Римська має велику перевагу. Я сам чув від одного чоловіка, який, словами Демостена, «аж ніяк не здатний брехати»³⁵, що саме вона

³¹ Серед справжніх чи уявних опонентів, яким дає відповідь Кидоніс, міг бути, скажімо, антизахідний патріарх Філотей Коккін (1353-1354, 1364-1376), у творах якого трапляються дуже схожі мотиви: Константин Великий, перенісши імператорську владу з Італії на Схід, перетворив Візантій на величне місто; він збудував імператорський палац і переніс сенат зі Старого Риму, зробивши Новий Рим володарем над усіма іншими містами й таке ін. А втім, думку про те, що владний центр Римської імперії начебто було перенесено до Константинополя, уперше засвідчено ще в VI ст., а вже в X ст. вчення про «перенесення імперії» стало добре розробленим і загальноприйнятим елементом візантійської імперської ідеології. Ця ідеологема була спрямована, зокрема, на заперечення легітимності імператорської влади на Заході й на закріплення образу візантійського імператора як глави всього християнського світу. Див.: D. Nicol. *The Byzantine View*, с. 323-325.

³² Меотида – нині Азовське море; Босфор – нині Керченська протока.

³³ Малей – півострів на південному сході Пелопоннесу; Гадира – місто на південно-західному узбережжі Піренейського півострова (нині Кадіс).

³⁴ Танаїс – нині ріка Дон; Геркулесові стовпи – нині протока Гібралтар. Великі острови – йдеться про Британські острови. Візантійські географи, як і античні греки та римляни, традиційно вважали Західний Океан рікою, яка оперізувала відомий їм світ (див. прим. 24); на північному заході ця ріка нібито протікала між континентальною Європою і Британськими островами. Фантастична оцінка розміру цих островів зумовлена здебільшого книжним характером візантійської географії. Пор.: *Geography // ODB*, т. 2, с. 833-834.

³⁵ Демостен. «Друга олінтська промова» 17.

наділила інші Церкви правлінням, доходами, санами, як і належало тій, яка успадкувала від Христа вселенську владу, і що це записано в актах римських архівів. Отож, казав той чоловік, хоч би яким хтось був достойником, хоч би скільки мав почесностей – мусить віддавати належне Римській Церкві, од якої не лише почесності, а й усе, чим він править. Це ж бо Римська Церква нагородила всіх, наче імператор – своїх намісників, роздаючи з того, що належало їй. Вона не просто багатша за інших тим, що в неї залишилося, а й те, що їм роздарувала, має за власне багатство; тож виходить, що все їхнє – також і її. Отак і стоїть вона віками, про всіх дбаючи, як і годиться тій, що перейняла від Христа турботу про кожного; до країв вселенної посилає вона вчителів правильного вчення про Бога, у наші дні наслідуючи діла апостолів; своїми посланнями встановлює закони у справах божественних і людських; і того, хто тих законів дотримується, – огортає ласкою, а того, хто їм аж надто протривається, – не забуває присмирити задля безпеки інших. Для всіх вона оборонниця миру й мудрости, усім – матір і господиня. Тому, звісна річ, усі переконані, що зневажати її – означає відверто перечити Богові, і ніхто ніколи не засумнівається в її верховенстві – як і в тому, що всесвітом править Бог.

А як поглянемо ще й на чесноти та успіхи тих, хто послушний Римській Церкві, то побачимо, що вона править справжніми християнами і що немає в них жодної домішки ворогів Христових; вони дотримуються законів і справедливости, вони страшні для ворогів і приязні до друзів, вони сяють багатством і всім тим, що прикрашає життя. До того ж, Римська Церква – то скарбниця мудрости, яку обступають загони філософів, оточують громади мужів-богословів, оздоблюють подвижники найрозмаїтіших чеснот: усі вони їй, немов господині, кланяються, усі, наче про матір, турбуються, усі готові за Христа й за неї померти, усі непримиренно воюють із тими, хто її зневажає. А от у нас патріярхові геть нема діла до пастви. Він пильнує одного: як би то вгодити імператорові, адже добре знає, що керує Церквою з його ласки та згоди: досить імператорові розгніватися – і патріярх полетить із престолу. Отож і мусить по-рабськи увиватися коло імператора, коли хоче бодай недовго потішитися примарним верховенством. А наважиться сам подати голос: чи то комусь із клиру дорікне, чи якогось крамаря приструнить, чи ще якусь дрібницю вчинить без наказу імператора – «скривджені» одразу біжать до палацу. І, звісно, патріярх виявляється винуватішим за всіх, хоч би й покликався на Євангеліє, на апостолів і всі канони та закони. І якщо не впаде благально навколішки, то не лише впаде з патріяршого престолу, а й попаде до в'язниці, наче зрадник чи людиновбивця; до того ж, буде осуджений за нечестивість. Такої, бачимо, неволі й недолі зазнає в нас Христова Невіста, якій до лиця бути відважною і цілковито свобідною.

Оце наші внутрішні справи; що ж тоді казати про зовнішні? Скрізь заправляють невірні: їм тепер належать і почесні, і доходи; нас же – така мізерна горстка, що її навіть меншістю не назвеш, і служить ота дрібка найтяжчу й найганебнішу службу, живучи не для себе, а для господарів. Мимоволі здригаєшся, коли чуєш, що з кожним днем дедалі більше наших «течуть не туди»³⁶ – перебігають до невірних; і навіть та дешиця, яка, здається, ще тримається, підхопила досить зарази, щоб знайти вірну погибель. Усі, хто був у нашому таборі, або явно перебігли до ворога, або, хоч душею залишилися в наших лавах, тілом несуть вороже ярмо. Що є достойного в нашому правлінні, коли ті, ким ми начебто правимо, служать не нам, а комусь іншому? Якщо і є декотрі, що частіше озираються на нас, то це бідняки, а на додачу до свого рабства та злиднів – ще й невігласи; їм, як то кажуть, хіба кози пасти.³⁷

Плачевні, отже, справи віддалік од нашого града; але хіба не те саме й поблизу нього, і всередині? Хай уже змовчу про ту рабську покору, з якою ми вволюємо варварів у всьому, що звелять. А де ж наша праведність? Де закон? Де судді? Де плекання наук? Де турбота про божественне? Де бодай тінь чесноти? Хіба град, яким так величаємося, дає нам щось ліпше, ніж сплюндровані міста? Позбавлений усього, задля чого хотілося б жити, він уже не є матір'ю городів, якими раніше правив, а є матір'ю всякого нещастя й огиди. Хіба наші імператори не usługують по-рабськи варварам, хіба не змушені в усьому чекати їхнього схвалення? Хіба не вирушають задля їхніх забаганок у закордонні військові виправи, подовгу зазнаючи трудів і невідгод? Хіба до тих небезпек не долучаються ще й податі, які спустошують скарбницю громади й вичерпують статки громадян, які або з багатих стають жебраками, або втікають із града, наче з в'язниці, шукаючи такого краю, де не будуть рабами? Годі й казати, як мало тих, хто зостався, і як вони бідують.³⁸

³⁶ Платон. «Держава» 485d.

³⁷ Кидоніс веде мову про турків-османців, які ще до 1300 р. захопили майже всю Малу Азію, а наприкінці 60-х років почали завоювання Балкан; від колишніх територій Візантійської імперії справді залишилася незначна частка. Натякає Димитрій і на політику великої регіональної знаті, яка задля втілення власних планів, що далеко не завжди збігалися з інтересами імператорської влади, часто вдавалася до співпраці з турками й виявляла готовність визнати їхнє верховенство. Див.: Г. Острогорський. *Історія Візантії*, с. 453-454, 487-490; М. А. Поляковская. Димитрий Кидонис и Запад, с. 55.

³⁸ Йоан V Палеолог офіційно визнав свою залежність від султана турків-османців, зобов'язавшись також платити йому данину й брати участь у султанових військових походах, у 1372 р., тобто через кілька років після написання «Першої апології» (див. вступний нарис); однак фактичне виконання повинностей, якими обурюється Кидоніс, могло початися й раніше.

Гідність престолу – у його підданих. Триматися треба тих, хто численніший, а ще ліпше – тих, хто удатніший. Латиняни ж незрівнянно численніші за інших, і навіть більшою мірою – удатніші; тому й мають змогу і власних правителів краще шанувати, й інших переконувати, щоб до них приєднувалися, – це ж бо дає стільки переваг! Усі латиняни вільні, не знають іншого пана, крім Бога, Церкви й законів; а ми (хай би спіткало ворогів і тих, через кого нам ця недоля!) можемо за таким лише зітхати.

А я ж іще не згадав Петра і того, що Спаситель мовив йому про пастирство над вівцями, про ключі, про утвердження братів.³⁹ Усе це переходить, як вічна спадщина, до Римського архиєрея, а тому кожен наступний предстоятель Римської Церкви стає пастирем над пастирями. Проте, що він очолює всі священні чини, що до нього апелюють у всякому судочинстві, що всі зобов'язані коритися його рішенням, свідчать і звичаї прабабків, й ухвали соборів, й укази імператорів, яким ми аж ніяк не сміємо перечити.

Тому, якщо з огляду на сказане йому належить першість, то розумніше буде саме на його думку приставати в спірних питаннях, адже заведено коритися керівникові в тому, чим він керує, як-от керманичеві – на кораблі, полководцеві – на війні, а загалом у всякому чині – тому, хто ним завідує; до того ж, Римський архиєрей багато з ким радиться, і то з найкращими, тож його рішення оперті на часті та міцні підпори. Коли ж скажемо, що він хибить, – а хибного треба цуратися, – то, передовсім, для цього немає доказів, а заздалегідь стверджувати те, що допіру треба дослідити, – неправомірно; та й не знайдемо тих доказів, які б його звинуватили, хоч як шукатимемо. А втім, його першість – не в державній владі: ця першість – священна, тож і звуть його первосвященником над первосвященниками; а назвемо його отцем над отцями – теж виявиться, що знайшли йому гоже наймення.

Тому, якщо він завідує священними справами й саме в цьому суть його першости, а віра – найсвятіша з усього священного, то хіба ж не годиться і в питаннях віри йти за його вченням, коли розсудимо, що найбезпечніше годиться з тим, хто старший? Адже коли заявимо, що його богослов'я невиразне, а то й хибне, то незрозуміло, у чому він нам учитель: не в ремеслі ж його нам дано наставником і не в лікарській справі! До того ж, коли припустити, що такий високий достойник помиляється, то чого сподіватися від нижчих за нього? Якщо навіть той, хто має численних радників, та ще й найкращих, помиляється у своєму судженні,

³⁹ Пор.: «І каже йому Ісус: “Паси мої вівці!”» (Йо. 21:17); «Я дам тобі ключі Небесного Царства, і що ти на землі зв'яжеш, те буде зв'язане на небі; і те, що ти на землі розв'яжеш, те буде розв'язане й на небі» (Мт. 16:19); «Я молився за тебе, щоб віра твоя не послабла, а ти колись, навернувшись, утверджує своїх братів» (Лк. 22:32).

то як довіряти рішенням отих наших хлопчиків на побігеньках, які, хоч за своїм саном ідуть відразу після Римського архиєрея, не раз мовили людові несосвітненні речі й таки на багатьох перекинули свою заразу? Добре знаєте, як часто оцей Новий Рим запроваджував новації у віровченні; знаєте, що він би вже давно пропав у безодні, ще й інших за собою потягнув, якби його раз у раз не виправляв Старий Рим, що його нині лаємо.⁴⁰

Отак, гляди, і на всіх владик народу впаде підозра, адже якщо дозволено таке говорити про першого серед них, то ще легше це закинути тим, які йдуть після нього. Коли не зостанеться нікого, хто міг би підтвердити правди віри, – як ухитритися, щоб вони не перетворилися в загадку? Якщо нікому не довірятимемо, то врешті-решт ні в чому не матимемо певности. Отоді вже конче буде не «одна віра», за Павлом⁴¹, а в кожного своя, окрема; чи радше жодної не буде, бо кожен скося дивитиметься на інших, кожен вибиратиме те, що йому видається істинним. Немовби в нічному бою, наосліп битимемо своїх і вони нас битимуть; станемо посміховищем для невірних, нескінченно сперечаючись і ні в чому не доходячи згоди. Тож і поширення Христової проповіді спиниться, бо ніхто не захоче вірити тим, які одне одному не вірять.

Скажіть, до яких учителів має податися невірний, коли б запрагнув увійти до Христового стада? До італійців і їхнього владика? Але ж візантійці, які все тамтешнє вважають пропащим, радитимуть йому тікати від Риму, як від вогню. Тоді, може, до себе перетягнемо новонаверненого? То здіймуть крик латиняни, напоумлюючи його, щоб стерігся відступників і розкольників: вони кажуть, що ми воюємо проти Христа, бо відпали од Петра та його престолу, ще й сміємо навчати речей, йому супротивних. Хоч би хто був отой спраглий віри, він, певна річ, знехтує і тих, і тих, бо вважатиме догіднішим залишатись у прабатьківському невірстві, ніж покластися на одних, але стати ворогом для інших; а навіть як комусь і повірять, то не признається, злякавшись їхньої обопільної ворожнечі. Отак сперечаючись, ми не тільки себе доведемо до погібелі, а й інших застережемо, щоб трималися від нас, християн, подалі, бо як наблизяться – підхоплять нашу хворобу; будемо наче ті фарисеї, які самі не ввійшли і тим, хто хотів увійти, заборонили⁴².

⁴⁰ Кидоніс натякає на те, що під час доктринальних спорів, які розколювали вселенську Церкву, патріярхи Константинопольські не раз займали в питаннях віровчення позицію, яку згодом було осуджено як єретичну, тимчасом як Римська Церква виступала на захист православ'я. Це сталося, наприклад, під час так званої Акакійської схизми (484-519), коли візантійські патріярх та імператор пішли на компроміс із монофізитами, а також у період іконоборства (726-843), коли патріярх був змушений коритися імператорові-єретичу.

⁴¹ Еф. 4:5.

⁴² Мт. 23:13; Лк. 11:52.

Якби, не доведи Боже, трапилося кесарійцям, чи піринтійцям, чи солунянам вступити в спір із Новим Римом, намисливши щось йому супротивне, хіба ми всі не здійняли б лементу, не взивали б їх окаянними? А вина їхня була б у тому, що перечать ученню города-матері, що беруться говорити мудріше, ніж патріарх та його почет, яким Церква з давніх-давен заповіла коритися. Тому-то все, що (як нам здається) справедливо кажемо, роблячи закиди італійцям, маємо бути готові й від них вислухати – з дуже схожими обґрунтуваннями. Ми наполягаємо, щоб нижчі за нас нам корилися; от і вони вимагатимуть від нас покори, оскільки між нашими Церквами з давніх-давен заведено, що наша йде після їхньої.⁴³ Цього вимагає порядок – благо, про яке так піклувався Той, хто через свої страсті зібрав та скріпив Церкву й обдарував її великими обітницями; адже, позбувшись порядку, всяке множество конче прямує до безладу, сум'яття, розпаду й інших бід. Ніде не знайдеш такої сукупності людей, як у Божій Церкві; і це не просто незчислений люд, а багато народів, які різняться вдачею, звичаями, повадками, говірками. Коли б не було в ній порядку – як би зібралася воедино, як би стала одним тілом, гідним того Глави, який його вивершує та животворить? Але ж там, де є порядок, мусить бути і перший, і другий, і всі наступні; тому й серед людей існує влада і підвладність. Люди, зібравшись разом, ніколи між собою не ладять, якщо їх не замирює владар, а вони, підвладні, не пильнують його указів.

Отож якщо скрізь і в усьому влада є порятунком цілоти, то хіба не безумство, хіба не безбожність творити в Божій Церкві безвладдя, уневажнюючи Христове об'явлення? Адже безпорядок, який завше веде за собою руїну, врешті-решт зруйнує і Церкву – хоча Той, хто не обманює, провістив, що навіть ворота аду її не здолають⁴⁴! Тому в Церкві треба встановити якнайліпше правління, адже всяк, хто при умі, скаже, що Церква має бути впорядкована краще, ніж всесвіт: вона ж бо й сама за нього достойніша, і те, що містить, є достойніше за вміст цілого всесвіту, а те, що Церква обіцяє людям, – вище за небеса. Таке правління уникає множинності і ставить над усім єдиного й найкращого владика, бо ж злагода та якнайтісніше єднання багатьох членів найліпше твориться під єдиним начальством; а от те, що само є розділеним, не може стати для

⁴³ У 381 р. під час I Константинопольського собору до переліку давніх патріархів: Римського, Александрійського, Антіохійського – долучено Константинополь. Як патріархові Нового Риму, єпископові Константинопольському було надано першість перед єпископами Александрійським та Антіохійським, але єпископ Римський і далі посідав чільне місце (Patriarchates // *ODB*, т. 3, с. 1599-1600).

⁴⁴ Мт. 16:18.

інших началом єдності. Тим-то й у Церкві має бути один-єдиний урядник і розпорядник, який творитиме єдність і злагоду між усіма; до нього кожен звертатиметься у своїй потребі, а він подаватиме й уділятиме, що кому належиться. У цьому він братиме приклад із Глави цілого всесвіту, навчаючись у Нього й дотримуючись Його законів: той Глава передав верховенство над вселенною не багатьом, а лише одному – першому зі своїх учнів, назвавши його – пастирем, а вселенну – паствою.⁴⁵ Оцього блага Церква має триматися, аж поки не приведе своїх добрих і слухняних слуг до іншої Церкви – Церкви первородних⁴⁶. Колись, у малому гуртку Христових учнів, треба було Петра, щоб дбав про порядок і злагоду (чи й у цьому сумніватимемося, мовляв, усі вони мали від Христа одне покликання?); то невже нині, коли божественна лоза «розкинула своє гілля від моря й до моря, а паростки свої – до самих рік»⁴⁷, можна сказати, що в Церкві не має бути зверхника – або що їх має бути багато? Навпаки, саме тепер, коли в стількох речах коїться стільки неподобств, коли треба стільки трудів і клопотів, щоб надати хоч якогось порядку та єдності отому розшарпаному множеству, ми якнайбільше потребуємо доброго зверхника!

Отой єдиний зверхник каже, що його обрав Христос, Петро й сама природа речей. Якщо ж інший посягає на це достойне та величне правління, заявляючи, що його призначив хтось поважніший, то нехай вийде й назве та покаже тих, котрі його вибрали, або того, хто поставив його правителем і суддею над Церквою; тоді визнаємо, що він по праву домагається від нас послуху. Та якщо всі в один голос кажуть, що єдиним зверхником є той, хто рядить у Римі, і стверджують, що він отримав першість від Христа й Петра, то хіба ж не замишляє зруйнувати ціле тіло Церкви той, хто сперечається з Римським архиєреєм і відмовляє йому в покорі, бо він, нібито, паплюжить істинну віру? Досі йому ніхто цього не довів, і жодне законне зібрання не звинуватило його в блюзнірстві та не позбавило сану. І якщо дехто й береться його обмовляти, то, ясна річ, не тому, що піклується вірою, а тому, що прагне влади, задля якої навіть істинну віру готовий знищити. Коли зверхника зневажено, то й спільну сув'язь розв'язано, а пропаде ця сув'язь – то й уся Церква розпадеться: ніхто не хоче лишатися у строю, коли поліг полководець.

⁴⁵ Пор.: «Ще й інші вівці я маю, що не з цієї кошари. Я і їх мушу привести, і вчують вони мій голос, – і буде одне стадо й один пастир!» (Йо. 10:16). Натякаючи на цей пасаж з Євангелія, Кидоніс принагідно інтерпретує вислів «інші вівці» як такий, що означає християн, які не перебувають у єдності з Римом.

⁴⁶ Євр. 12:23.

⁴⁷ Пс. 80 (79):12.

Якщо ж казатимемо, що й тоді Церква не залишиться без керівництва, бо на місце першого відразу стане той, хто був другим, то не знаю, чи це виглядатиме переконливим комусь, крім нас самих: адже бути другим не досить для того, щоб здобути першість! Сини тирана, може, і вважали б, що то гарний закон, за яким після відходу старшого брата його становище переходить молодшому; але там, де на посади обирають, для того, щоб когось було названо першим, конче провести нові вибори. Про слухність сказаного свідчить те, що й у нас досі відбувається щось подібне: коли відходить той, хто був серед нас першим, то ми не вважаємо, що його сан має тут-таки прийняти наступний за гідністю; натомість часто оминаємо всіх, хто йде після нього, і поміж мирян знаходимо когось придатного для найвищого служіння.⁴⁸

Звідкіля ж у нас першість? Хіба за неї не позмагались би з нами єгиптяни чи антіохійці, чії Церкви ще раніше за нашу числилися наступними після першої?⁴⁹ Ні довгих міських мурів, ні високого імператорського палацу не досить для владицтва над всесвітом: державна потуга ще не дарує нам найвищого священства. Отож якщо той, хто з давніх-давен був першим, тепер ним не є, а божественні закони нікому іншому не дарували першости, то виходить, що нині в Церкві немає найвищого владики – бо немає першого. Хто перебуває в такому стані, тих годі назвати єдиною Церквою: це радше якийсь непевний і несталий натовп. «Наче вітер, що гуляє по морю»⁵⁰, – сказав хтось глузливо про таких, як ми. Найгірше – оте безвладдя: у ньому причина всіх бід. Узявши гору, воно й міста плюндрує, і домівки руйнує, і все, що є доброго, знищує. От і в нас нині видно його наслідки, серед яких (про всі не згадуватиму) – новації у віровченні⁵¹, чвари, те, що кожен живе, як йому заманеться. Нема кому присмирити невігласів, нема на кого покликатися в сумнівах, а тому скрізь панує сум'яття, всі обливаються брудом, усе змішалось до купи.

⁴⁸ Піднесення мирянина до сану патріярха у вельми стислі строки було звичною річчю в еклезіяльній практиці Візантії.

⁴⁹ Кидоніс натякає на те, що початково в порядку патріярхатів Александрія та Антіохія йшли відразу після Риму, а коли 381 р. друге місце посів Константинопольський патріярхат, вони не раз оспорювали його передування (Patriarchates, с. 1599-1600).

⁵⁰ Пор.: «Народ нестійкий, наче хвиля, що котиться морем: то надійде, то відійде» (Апшан. «Громадянські війни» 3.2.20); «Народ – найнепостійніша й найнепевніша з усіх речей, наче нестримна хвиля, що котиться морем, як їй заманеться: то надійде, то відійде» (Демостен. «Про злочинне посольство» 136).

⁵¹ Правдоподібно, Кидоніс натякає на рух ісихастів, у богословській доктрині яких їхні супротивники вбачали небезпечні нововведення; насамперед це стосувалося ісихастської інтерпретації отців Церкви. Пор., наприклад: J. S. Nadal. *La critique par Akindynos de l'herméneutique patristique de Palamas // Istina* 19 (Paris 1974) 297-328 (зокр. 311-327).

Найточніші доведення зазнають найгіршої хули, а за кмітливість славлять того, хто найбезсоромніший. А вже коли хтось згадає про міркування наших суперників, коли напоумлятиме, що проти них треба озброюватися доказами, – то він вже й поплічник їхній, і нахаба, якого треба не лише від Церкви одлучити, а й води та повітря позбавити. Як же це на вас схоже!

Кажемо, що наше – істинніше, бо його в нас заведено вже стільки літ; але, на Бога, хіба в італійців сонце відтоді не стільки ж разів обернулося? Невже Творець звелів йому над нами рухатися швидше, а там, у них – повільніше? Та й взагалі, що може змінюватися в істині з бігом часу, хай навіть дуже тривалого, щоби вона, як і решта речей, спочатку постала, а згодом, постарівши, пропала? Вона ж бо не є тілесною, а отже, не улягає тому, що властиве тілу, як-от рух, час та все інше, що випадає на долю рухливим та мінливим речам. Навпаки, вона цілковито поза всім цим, а тому повік-віки пробуває в розквіті, надто якщо стосується Бога або чогось вишнього та божистого. Істина – найдавніша з усього; вона є новою лише для тих, які, будучи в ній неуками, приймають її як щось нове, на зміну своєму нецтву.

І все ж припустімо, що істинність таки вимірюється віком, – а отже, коли щось довговічніше, то воно й істинніше. Нащо нам тоді здався Новий Завіт і те божественне, що міститься в ньому? Чому Новий Завіт конче мав скасувати Старий, якщо тим, хто сидить у тіні⁵², Старий Завіт здається істиннішим і достойнішим – саме через те, що передував у часі Новому? Якщо вік – мірило істинності, то навіть потоплених у часи Ноя за їхню нечестивість вважатимемо благочестивішими від тих, які були під законом, а нині є під благодаттю⁵³.

Отож за цією міркою ми латинян не перевершуємо, а вони нам не поступаються; хочемо взяти над ними гору – то мусимо доказати свого в інший спосіб. Намагатися здобути перемогу, покликаючись на вік, – так само безглуздо, як у диспуті зважати на статки або вроду співбесідників і того, хто багатший або вродливіший, зараз же оголошувати ближчим до істини. І все ж навіть той, хто стверджує, що давнє – це істинне, а тому лише давнього прагне, чинить справедливо, коли все кидає і біжить до істини: вона ж бо давніша від усього, вона – ровесниця Бога, чи радше сама – Бог і найпрекрасніше з божественних імен. Тож нехай вона служить дороговказом для тих, хто завше стремить уперед і не спиняється, хоч би скільки довелося до неї йти.

⁵² Пор.: «Зглянулось на нас світло з висоти, щоб освітити тих, що сидять у темряві та в тіні смертній» (Лк. 1:79). Пор. також тінь як метафору юдейського закону: Кол. 2:16-17; Євр. 8:4-5; 10:1.

⁵³ Пор.: Бут. 6:7; Рим. 6:14.

Не думаймо, що наші предки геть усе знали: є й таке, чого не відали. У всьому треба їх шанувати, та коли йдеться про пошук істини, мусимо слухатися мудрішого. Будуючи корабель, думку корабелів цінуємо вище, ніж думку батьків, а пустившись у плавання, не батьківські, а керманичеві вказівки виконуємо, адже в усякому наказі треба насамперед зважати на обізнаність того, хто наказує. Отож і батькам не варто коритися в тому, чого вони не знають: треба намагатися успадкувати від них статки, але не гадки – хіба що виявляться істинними. А коли хтось вважає, що бодай у чомусь не вподібнитися до батька значить ним погордувати, то я радо з тією людиною погоджуся – за умови, що й вона погодиться стати вбогою, чи кульгавою, чи безславною, якщо її батько має ці недоліки. Насправді ж усяк вимолюватиме собі кращої долі – а батько хай плаче. Тому й варто дбати радше про подібність до істинного Отця, яким є Бог. Нерозумно прагнучи аж надто скидатися на плотських батьків, відкидаємо подібність до Бога; непомірно виявляючи їм повагу, найважливішим легковажимо – істиною. Якщо не хочемо переймати від батьків навіть дрібніших недоліків, то, будучи второпними, ледве чи стерпимо, щоб через пошану до них наші душі зазнали такої втрати; адже, гадаю, кожен молиться, щоб успадкувати від предків добру, а не злу долю; ще й, бува, додає, щоб злую долю Бог послав супостатам.

Якщо ж ми тих предків аж так шануємо, що й у справах богопочитання тримаємося їхньої гадки, то чому б і латинянам не звертатися до своїх батьків, – чи, якщо хочете, прабатьків, – щоб у них шукати спростувань проти наших закидів? Хіба тільки наші предки були людьми, а їхні – постали з деревини, чи каменю, чи, може, із землі, як спартанці в міті? До того ж, якщо рідне – завжди краще, то кого ми, врешті-решт, переконаємо повернутися до Євангелія за допомогою розмислів? Маю на увазі язичників, юдеїв і загалом тих, які поклоняються Богові не в душі й правді⁵⁴, а за батьківськими звичаями. Усі вони мають батьків, як і ми; тож коли хтось візьметься їх по-новому переконувати, справедливо обуряться, з якого це дива їх намовляють нехтувати старших.

Хай вже не згадую про апостолів, мучеників і весь сонм святих, з яких більшість, хоч і народилися від недобрих батьків, визнали за краще зневажити батьківське вчення й бігти до Христа. А втім, каже Павло, коли ми мали батьків плотських як виховників і їх поважали, то чи не багато більше ми маємо коритися нашим духовним отцям – і будемо жити?⁵⁵

⁵⁴ Пор.: «Поклоняєтесь ви, не знавши кому. А ми поклоняємося, знавши кому. Від юдеїв бо й спасіння. Та надійде час, – ба, вже й тепер він, – що справжні поклонники Отцеві кланятимуться в душі й правді» (Йо. 4:23-24).

⁵⁵ Пор.: Євр. 12:9.

Адже тих учителів, що в Церкві, Бог дав нам замість батьків; і вони є для нас батьками тим більшою мірою, чим цінніша за тіло наша душа, яку вони годують своїм словом, вирощують і приводять «до міри повного зросту повноти Христа»⁵⁶; а Він – усього творитель і отець, через Нього до Отця восходимо⁵⁷ й стаємо спадкоємцями Божими, Христовими ж співспадкоємцями⁵⁸. То чому ж ми не допитуємося й не довідуємося про те, що насамперед веде нас до цього спадкоємства, – про істинну віру, – у тих, які, навчені Богом, людей навчили? Чому їх не шануємо, а честь, належну цим божистим мужам, віддаємо крамарям, купцям, землеробам, чи, ще урочистіше, намісникам та воєводам – тим, від кого більшість із нас виводить свій рід? Чому, отже, носимося кожен зі своїми предками, а нехтуємо тими отцями, які спільні для всіх?

Обурюєтеся, почувши це, і гнівно запитуєте: «Хто ж це нас обмовляє? Хіба ж ми не ставимо слово й думку спільних учителів вище за саму природу й за все, що нам рідне?» Що ж, похвальним є ваше обурення, праведною – ваша повага й прихильність до вчителів; але треба, щоб ми їх усіх шанували однаково, не робили між ними різниці. Ми ж, натомість, до тих, які мовлять по-грецьки, ставимося приязно, як до своїх, а тих, що по-італійському говорять, – не хочемо й слухати! Та ж не до слів треба доскіпуватися, не на те дивитися, як хто говорить, – а на те, що він говорить і чи його слова висвітлюють істину. Хіба камінь не буде каменем, коли один назве його так, а інший – по-іншому вимовить? Адже бесідуємо про речі, а не про звуки; якщо ж словам віритимемо більше, ніж речам, то й на Євангеліє упаде підозра. Віримо написаному по-грецьки, а те, що написано мовою римлян, – відкидаємо? Така ж довіра буде й до Писання: як відомо, більшу його частину переклали з чужої мови ненависні юдеї!⁵⁹

Інша річ, якби латинські вчителі разом із нашими не були вчителями однієї Церкви й не мали однакової гідності або коли б наші першими отримали це звання, а італійці щойно пізніше сягнули вчительства: тоді можна було б сказати, що таки не варто до всіх однаково ставитися, а треба старших учителів беззастережно шанувати, молодших же вислуховувати з оберегою. Якщо ж і там, і там однаково знаходимо й таких, котрі з давніх-давен вели перед у вченні, довкола якого нині стільки балачок і метушні, і таких, котрі тільки згодом до тамтих долучилися; якщо

⁵⁶ Еф. 4:13.

⁵⁷ Пор.: Йо. 14:6.

⁵⁸ Пор.: Рим. 8:17.

⁵⁹ Грецький переклад Старого Завіту – Септуагінту – здійснили представники єврейської діяспори в Александрії.

вся Церква проголосила їх спільними вчителями віри, а закон постановив, щоб ніхто не смів ні тим, ні тим у справах віри заперечувати, – то чому ми погорджуємо отцями, відкидаючи тих, кого вони прийняли? Невже отці не тямали, кому зодягають вінець і кого ставлять нам за вчителів? Невже віритимемо лише Атанасієві, Василю, Григорієві, Йоану, Кирилові, а Іларія, Єроніма, Амвросія, Августина, Лева, Григорія,⁶⁰ «перед тим змастивши їм пахощами голову й увінчавши пов'язкою з вовни»⁶¹, проженемо з Еллади як неспроможних стати нам у пригоді в наших богословських диспутах – лише тому, що їхня мова не подібна до нашої? Бо я не бачу, з якої б то ще причини нам їх зневажати.

А втім, коли жадаєте, щоб вони конче промовляли до вас по-аттичному, то маєте під боком перекладачів, які вам це забезпечать. Чи ви вже аж такі ліниві, що навіть не гукнете тих, хто допоможе зрозуміти латинян? Адже й до мене були такі, що про це дбали: вони чимало переклали латинських учителів, зробивши їх доступними нащадкам еллінів;⁶² про власний труд, про те, як він спонукав мудрих ставати ще мудрішими, не згадуватиму. Багато творів латинян можна відшукати не просто в грецькій мові, а й у майстерній аттичній оздобі: беріть, хто хоче, читайте, лиш би було бажання! Певен: прочитавши, побачите, що мало хто годен із ними тягатися.

Коли ж, читаючи, з'ясуєте, що геть усі вчителі між собою згідні, то саме відмінність у мові стане безперечним доказом істинності: виявиться, що і ті, і ті, не змовляючись, у тій самій справі винесли той самий присуд. Якщо ж натомість ділитимете тих, хто до вас промовляє, так, як розділені їхні країни, і вважатимете їхні вчення такими ж далекими між

⁶⁰ Йдеться про найшанованіших отців і вчителів Візантійської (Атанасія Великого (Александрійського), Василя Великого (Кесарійського), Григорія Богослова (Назіянзина), Кирила Александрійського) та Римської (Іларія Пиктавійського, Єроніма Стридонського, Амвросія Медіоланського, Августина Гіппонського, пап Лева I Великого та Григорія I Великого) Церков.

⁶¹ Платон. «Держава» 398а. У тексті Платона ця фраза стосується прибульця, якого, оскільки він не відповідає засадам ідеальної держави, треба з неї відіслати.

⁶² Найдавніші відомі нам переклади християнської літератури з латини на греку походять ще з першої половини III ст. Відтоді й до кінця першого тис. грецькою мовою було перекладено окремі твори таких латинських отців, як Тертуліян, Єронім Стридонський, Амвросій Медіоланський, Йоан Кассіян, папа Лев I Великий, папа Григорій I Великий та ін. Із зростанням відчуження між Візантією і Заходом у XI-XIII ст. переклад латинських творів різко пішов на спад; однак уже в другій половині XIII ст. візантійський учений Максим Планудіс переклав надзвичайно важливий для західного богослов'я трактат Августина Гіппонського «Про Трійцю». Це був перший цілісний переклад твору Августина грецькою мовою. Див.: E. Dekkers. *Les traductions grecques des écrits patristiques latins // Sacris erudiri*, т. 5. Turnhout 1953, с. 193-233.

собою, «як далеко схід від заходу»⁶³, – а тому доведеться тих, що із Заходу, гнати, а тих, що зі Сходу, прикликати, – то хіба не виявите різочу невдячність спільним виховникам, неоднаково ставлячись до тих, кого вам наказано однаково шанувати? Адже нашим, поряд із шаною від нас, належатиме ще й слава від Бога та Церкви, а тим іншим ми не лише не довірятимемо, а й, звинувативши в нечестивості, назвемо їх Божими супостатами; отже, цих буде подвійно вшановано, а тих – подвійно сплюжено. Сміх та й годі: самі собі суперечимо! Спочатку почитаємо когось сукупними хвалебними співами та празниками, поручаємо йому заступництво перед Богом на відпущення наших гріхів,⁶⁴ – а потім, наче покаючись, його ж таки винуватимо в розкольництві! Сахаючись учнів, хіба не вважаємо вчителів ще гіршими? Закидаючи переконаним те, про що вони переконано мовлять, хіба не ненавидимо тих, хто їх переконав? Отож або спільно знімімо з латинян провину, якщо вважаємо, що в нас із ними – спільні вчителі; або, маючи їх за блюзнірів, назвімо пропавшими й тих, хто довів їх до цього блюзнірства.

Друзі, кажу вам це не тому, що хочу латинське піднести, а наше – принизити: хоч би яка нагорода чекала мене за мої слова, я не поставлю її вище за батьківщину, родичів, друзів, за те виховання, яке від вас отримав. Я це кажу, передовсім, аби вас напоумити, що коли розважаємо про найвеличніше, не такими розумуваннями треба переконувати чи то себе, чи то своїх друзів, не з такими дитячими гадками треба вистежувати істину, бо, згрішивши проти неї, конче згрішимо й проти Бога, і проти Спасіння. Хто, отже, цих розумувань сахається – присоромить кожного, який спробує через них щось довести. Самі бачите з уже мовленого, що ті самі докази діють однаково і за, і проти нас: хай що закинемо латинянам – те вони нам відкинуть, ще й з надлишком.

Тому й кажу, що вам – мужам-мудрецам, які очолюють весь народ – у вашому намаганні переплисти море істини не годиться і себе, й інших доручати першому-ліпшому вутлому та розшарпаному суденцю, а годиться зійти на міцний і стійкий корабель віри, убезпечитися священними якорями дарованого нам Писання та слухатися провідників, які раніше за нас ходили цим морем, – отців та вчителів. На них зважайте, вирушаючи в плавання; запрошуйте й інших мовити, коли мають що додати стосовно цієї виправи, але не для суперечки, не для того, щоб вийшов переможцем той, хто мудріше скаже: це ж бо хлоп'яцтво – шукати втіху в чварах, балачках, дріб'язковості. У своїх мандрах завше майте перед очима істину – наче тиху пристань, де спочинемо від буремних помислів.

⁶³ Пс. 103 (102):12.

⁶⁴ Див. прим. 22.

Я переконаний, що, отак приготувавшись, ми несхибно сягнемо істини – найбільшої, яка може бути, нагороди за наші премногі труди; а схибимо – то бодай виведемо якнайнеспростовніше доведення, щоб виправдатися на суді Христовому, де з нас за це спитають: виявивши, що ми доклали всіх сил, Христос нам пробачить, Він-бо ні не наказує людям, ні не вимагає від них чогось понад їхні сили⁶⁵».

Отак я мовив до тих мужів – гадаю, доречно й достатньо, щоб переконати всякого, хто не лише сперечатися знає; я бесідував з ними й до-раджував їм як друг, не примішуючи до своїх слів ні грана сварки, до-кору чи гіркоти. Кожен, хто це прочитає, погодиться: я зробив усе, що міг. Проте деякі з них не спромоглися навіть вислухати мене: здавалося, вони геть знавісніли, немовби їх бичовано; і вважали вони, що словесних бичувань їм завдає не сама істина, а той, хто ті слова промовляє. Інші ж наввипередки про латинян злословили, а про мене горлали, що я завинив перед цілим ромейським суспільством, бо замислив скасувати ті рішення, які стільки часу непорушними зоставалися, які стільки поважних мужів вихваляли, які й донині усі подивляють; знову згадували про велич на-шого града, про імператорську та патріяршу владу, про чотирьох патрі-ярхів, раз у раз повертаючись до того самого й показуючи, що все, ска-зане перед тим, до них геть не дійшло. Такими були ті, які цілковито відбігли розуму й судили про істинне й праведне, покладаючись лише на звичай. А от поміркованіші, які й децицію розуму застосовували, беручи речі на пробу, хвалили те, що я сказав. На словах вони зі мною пого-джувалися – але, здається, лише тому, що соромилися йти проти явної істини. Скільки ж то труду було їх переконати! Ще й на лиці в них чита-лося, як їх гнітить, що не мають чим мені заперечити.

А втім, вони стверджували, що є й інші твори й інші мужі, з якими варто познайомитися. «Тоді ти збагнеш, – казали вони, – що ми не дарма обурюємося й не дарма сперечаємося з латинянами. Набравшись муд-рости з тих писань, зможеш і сам спростовувати латинян щоразу, коли говоритимуть те, за що ми їм дорікаємо. Годитимешся з думкою суспіль-ства – то й до тебе всі будуть приязні!» Я ж їм на це: «Аби лише твори й мужі, про яких мовите, не грішили тим самим, що й партачі, яких я читав раніше; бо якщо вони вносять розбрат між отцями та вчителями з нашого і з латинського боку, протиставляючи їх, то для мене це пев-ний знак, що вже не почую нічого притомного. Кажу вам: і ті, і ті вчи-телі мусять між собою погоджуватися, і ви маєте вважати так само, якщо

⁶⁵ Пор.: «Бог вірний: Він не допустить, щоб вас спокушувано над вашу спроможність» (1 Кор. 10:13).

не хочете перечити вченням, спільним для всієї Церкви, ані зіштовхувати ті вчення між собою». «Не бійся! – казали вони. – Ти й силою розмислу будеш здивований, і почувеш дивовижне співзвуччя всіх учителів – немовби струн однієї ліри». Я про таке ніколи не чув, тож утішився, сподіваючись, що нарешті звільнюся і від душевних метань, і від безплідних наклепів та ненависти. З цими помислами я взявся до книжок, які вони мені доставили, щоб, уздрівши там обіцяну істину, здобути й Божу ласку, і приязнь тих, хто нарікає на вчення латинян.

Отож звідусіль було зібрано силу-силенну книжок. Кожен, хто мав якісь праці стосовно цих речей, ніс їх мені в подарунок: усі ж бо гадали, що від цього буде користь, що я вже з ними не сперечатимуся. А я, беручись до тих творів, очищував душу від усякого упередження, від усякої небезсторонності, від усякого прагнення суперечки – від усього, що заважає пошукові істини. Саме за істину я боровся – так, наче йшлося про її життя чи смерть.

Скажу й про те, що від багатьох було приховане. Я ненастанно молив Бога, щоб Він став мені, сліпцеві, за провідника в моїх пошуках, щоб просвітив мою думку, щоб дав мені розуму, який промовляє зсередини: не язиком промовляє, то й не вухом його почувеш. Я вдавався до заступництва мужів, які прожили життя в чесноті, а тому, на моє переконання, до них прислухається Бог. Я і сам молився, й усіх, кого знав, переконував, що мусять молитовно долучитися до моєї справи й полегшити мені мандрівку до істини.

Отак приготувавшись, я засів за книжки й багато днів та ночей за ними провів, аж доки вирішив, що вже не оминув нічого – ні вишуканого, ні простакуватого – з того, що було написано за майже п'ятсот літ, відколи триває розбрат між обома народами⁶⁶. І здалося мені, що всі наші попередники, хоч трохи оволодівши словом, вважали обов'язком бодай щось сказати проти латинян, – чи спростовуючи їхнє вчення, чи просто лихословлячи, – неначе прагнули залишити свідчення своєї ревності для майбутніх житетписів. Узявшись до розгляду їхніх праць, я вирішив оминати ті закиди, які, знаю, не були причиною розбрату між на-

⁶⁶ На той час минуло близько п'ятсот років від другої половини IX ст., тобто від часу конфлікту патріярха Фотія з папством (див. прим. 26). Під «розбратом» Кидоніс тут наперед має на увазі розбіжності в ученні про ісходження Святого Духа: саме Фотій був одним із перших візантійських авторів, які писали проти *Filioque*. Проблема ісходження Святого Духа знову почала фігурувати в антилатинській полеміці від XI ст., а в XIII-XV ст. стала в ній однією з центральних тем. Пор.: Т. Kolbaba. *Byzantine Perceptions of Latin Religious 'Errors': Themes and Changes from 850 to 1350 // The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* / ред. А. Е. Laiou, Р. Р. Mottahedeh. Washington 2001, с. 117-145 (зокр. 120-121, 127-128, 130-132).

родами, а постали вже як наслідок їхньої незгоди (так воно здебільшого й трапляється поміж тими, які недолюблюють одне одного: спочатку чимось одним обурюються, а потім, розпалившись, дорікають одне одному навіть за те, з чим доти все було гаразд); до того ж, вважав, що не буде користи ні тим, хто звинувачує, ні тим, хто виправдовується, коли виявиться, що вони переймалися дитячими забавками, до яких не треба великого розуму.

Тому-то я звернувся до славнозвісного спору, який розділив континенти й посіяв у вселенній непримиренну ворожнечу, – про те, чи Святий Дух ісходить лише від Отця (для наших це, мабуть, найважливіше у віровченні), чи до ісходження від Отця треба додавати ще й ісходження від Сина та казати, що Святий Дух від Отця і Сина ісходить (тут уже латиняни заявляють, що кожен, хто це заперечуватиме, хоч би й не хотів, а поставить під сумнів рівність Сина з Отцем). І наші, і латиняни погоджуються, що Святий Дух ісходить від Отця: у цьому нікого не треба переконувати; розходяться ж вони в тому, що одні вважають джерелом Святого Духа лише Отця, а інші кажуть, що цим джерелом є сукупно Отець і Син.

Отож я став посередині, немовби між двома ворожими лавами. З обох боків на мене посипалися словесні стріли, а я, знай, пильнував, чиї постріли будуть влучніші, до котрого з суперників схилиться моя думка; цілковито не зважав, хто говорить, а лише зважував силу слова. Щоразу я все брав на пробу, щоразу клав на терези; скільки часу на це витратив, скількома справами, які забезпечили б мені достаток до кінця віку, через це знехтував! А скільки натерпівся глузувань – й у вічі, й поза очі; не лише від тих, які тільки й уміли, що лихословити, а й від тих, які справді могли нашкодити – чи самі, чи з допомогою приятелів, чи вплинувши на імператора. Їхній порив не спинявся на балачках: вони явно готували проти мене підступ, відкрито вели проти мене війну – і таки завдали мені ран. Щоправда, ті рани були не такі глибокі, як їм хотілося, насамперед завдяки Божому провидінню, яке завше боронить істину й захищає покривджених; а ще завдяки тому, що я ніколи не живив у собі вогню ненависти: усім було відомо, що я – людина поміркована, а от вони – трохи навіжені. В усякому разі, я не відступився від того, що пізнав. Нехай, думаю, воюють собі з тінями; досить їм і тієї кари, що, хоч би зі шкіри лізли, нічого не доб'ються.

Сказано, моє діло – досліджувати. Чи ті книжки, які я читав, переконали попередніх читачів, чи звільнили їх раз і назавше від турбот – ліпше знати самим читачам: якщо переконалися в чомусь, то й інших переконати зуміють. А я, нічого не приховуючи, висловлю свою думку.

Мені здається, що творці тих писань виливають у своїх книжках багато гніву, багато пересердя, багато гіркоти й ненависти; щонайбільше дбають, щоб полихословити, а про істину якимось дивом забувають. Їхні докази виглядають геть непридатними для доведення висунутих тверджень, бо вони навіть силогізму не вміють побудувати: або неправильно застосовують фігури, або не можуть дійти обґрунтованого висновку через оману двозначности та через хибні засновки.⁶⁷ І все ж вони беруться викривати схожі неув'язки в опонентів; але з-поміж тих неув'язок одні не є жодними неув'язками, а цілковито істинними умовиводами, інші ж у них самих трапляються не рідше, ніж у супротивників.⁶⁸ Серед начал і положень, з яких вони виходять у своїх розмислах, одні не витримують самоочевидних спростувань, а інші, ледве-ледь прийнятні, потребують багатослівних доведень, які б показали, що згадані начала таки ліпше відомі, ніж остаточний висновок. А втім, ці начала раз по раз виявляються звичайнісінькими припущеннями, до того ж геть сміховинними, безсоромними, безтямними.⁶⁹

Отак вони будують власні силогізми. А почнуть щось говорити проти своїх опонентів – то ще більше на яв виходить їхня цілковита неміч: не можуть ні в самих доведеннях до чогось доскіпатися, ні проти засновків чогось закинути. Коли ж їм самим наводять їхні неув'язки – не спроможні виправдатися, та й загалом нічого розумного не здатні протиставити нападкам опонентів. Як і слід було сподіватися, це ще більше розпалює їхню гординю; беззахисні у власному безсиллі, вони не мають що відмовити супротивникам, а тому беруться їх обмовляти. Найчастіше у їхніх творах спливає оце: «Латиняни – софісти, тож і на нас нападають, озброївшись софізмами: відбереш софізми – то й зостануться їм лише сміх та блюзнірство. Ми ж тримаємося “глупоти проповіді”⁷⁰, глупоти рибалок⁷¹;

⁶⁷ Кидоніс нагадує про деякі зі стандартних аристотелівських вимог до побудови силогізму. Про фігури силогізму див.: Аристотель. «Перша аналітика» 1.4 і далі; про хибність висновку із хибних засновків – там само, 2.18; про хибність висновку через двозначність у засновках – Аристотель. «Про софістські спростування» 4.4.

⁶⁸ Йдеться про прийом спростування, коли з тверджень опонента виводять неможливий наслідок – знаходять у них неув'язку (ἀτόλον, ἀτόλιον).

⁶⁹ За Аристотелем, для того, щоб силогізм вважався доведенням (ἀπόδειξις), він має відповідати певним критеріям. На деякі з них указує Кидоніс: засновки такого силогізму мають бути істинними; краще відомими, ніж висновок; не мають бути припущеннями (Аристотель. «Друга аналітика» 1.2).

⁷⁰ 1 Кор. 1:21.

⁷¹ «Рибалками» традиційно називали апостолів, адже Христос пообіцяв своїм першим учням – рибалкам Симонові-Петру та Андрієві, що зробить їх ловцями людей. Пор.: Мт. 4:18-19.

божественне вчення приймаємо та й інших його навчаємо “не в мудрості слова, щоб безсилим не став хрест Христа”⁷²».

Так, немовби латиняни цілковито не знали рибалок, – коли ж вони все своє вчення зводять до першого ловця людей!⁷³ Так, немовби не покликалися на рибалок у своїх доведеннях, – коли ж вони про свою першість і слова не вимовляють, не навівши їхнього свідчення! Так, немовби не шанували глупоту проповіді понад усяку людську мудрість, – коли ж саме латиняни змушують ту другу usługувати тій першій, як служниця usługове господині!⁷⁴ То вже й поготів вони хочуть возвеличити Христовий хрест, а не зробити його безсилим!

Отож вважаю, що тим, хто відмовляється вести диспут через доводи, хто не вміє належно відповісти опонентові, хто не довіряє силі розмислів, а всяке обґрунтоване слово має за брехню, – варто насамперед винуватити власну бездарність, яка спонукала їх прогнати розум із розумної природи. Адже вміння будувати доведення та силогізми – це те, що відрізняє людину від нерозумних істот, те, що дає нам перевагу, – бо в усьому іншому над нами беруть гору тварини. Я про це кажу, бо бачу, що деякі, коли їх узято в кільце й закидано словесними стрілами, одразу, наче та звірина, кидаються на самі доведення, намагаючись позбавити їх чинності, коли йдеться про божественне.⁷⁵ З доведеннями до таких і не підходить: дарма спростовувати тих, які, будучи спростованими, вважають себе переможцями! Для них не зважати на спростування – то немовби знак божественної мудрости, яка, за їхніми ж словами, ворожа філософії з її умовиводами та між якою і філософією ніколи не буде згоди. У цій ворожнечі вони відкрито звинувачують Бога: мовляв, це Він, запровадивши подвійну істину та подвійну мудрість, одну істину та мудрість підбурих проти іншої, а людство збив із пантелику й схилив до

⁷² 1 Кор. 1:17.

⁷³ Йдеться про апостола Петра; див. прим. 71.

⁷⁴ Натяк на один із принципів Томи Аквінського – розглядати філософію як науку, підпорядковану богослов'ю. Пор., наприклад: Тома Аквінський. «Коментар на книгу Боеція про Тройцю», q. 2, a. 3, resp.

⁷⁵ Ціла низка візантійських мислителів XIV ст. заперечувала можливість застосування «язичницьких» (тобто здебільшого успадкованих від Платона й особливо – від Арістотеля) логічних методів у пізнанні Бога. Інакше кажучи, засоби людського розуму, придатні для пізнання сотворених речей, на думку цих філософів та богословів, є цілковито невідповідними для пізнання трансцендентних істин про Творця. З-поміж найвідоміших постатей, які репрезентували цю тенденцію (щоправда, виходячи з цілковито відмінних філософсько-богословських позицій), варто назвати Никифора Григору, Варлаама Калабрійського та Григорія Паламу. Див.: K. Ierodiakonou. *The Anti-Logical Movement in the Fourteenth Century // Byzantine Philosophy and Its Ancient Sources* / ред. K. Ierodiakonou. Oxford 2002, с. 219-236.

блюзнірства. За таку мову їх одразу ж карає сама Істина: коли, запишавшись, прорікають оті неймовірні та несусвітні речі, заслужено стають для всіх посміховищем.

Скільки я начитався тієї бундючної писанини, а нічого звідти не почерпнув – хіба що навчився різних зворотів, якими промовляє підлість і гординя, до яких вдаються ті, які, жадаючи перемоги, огуджують кожного, хто спробує їх розвінчати й збити їхню пиху; цього там було вдосталь. Бачу єдину користь від своїх читань – що вже ніколи не звертатиму уваги на подібні твори, сподіваючись навчитися чогось доброго.

Залишалося перейти до тих, хто виступав з іншого боку, щоб і їхні свідчення розглянути. Мені вбачалося, що тут, наче на справжньому суді, не досить вислухати лише одну сторону, щоб винести вирок, а треба почути й відповідачів, які намагаються себе виправдати. Отож я звернувся до них і, як завше, мало дбав про те, хто говорить, а переймався лише тим, що́ говориться.

Я знаю, що, почувши правду, дехто розсердиться. Та чи варто гніватися, що істину шаную більше за Сократа? Тим паче, що я нікого не змушую сприймати мої слова наче остаточний вирок у справі між нашими і латинянами; хай це будуть просто висновки, яких я дійшов.

Мені здається, латиняни з величезним завзяттям підійшли до питань, про які йде мова, і що собі поклали – те, здебільшого, виконали. Їхні доведення, наче промені від вогнища, ідуть від Святого Письма. Коли ж, доводячи їх до найвищої ясності, латиняни таки залучають щось із суцього⁷⁶, то тільки найпрозоріше й для всіх прийнятне, щоб навіть супротивники не мали чого заперечити. Неув'язки, на які вони вказують супротивникам, – такі є неув'язками, що неминуче впливають із їхніх же (супротивників) слів.⁷⁷ Латиняни не намагаються ввести слухача в оману, ховаючи суть за багатослів'ям і пустослів'ям, а подають нагу істину, вільну від усього зайвого; кожному дають нагоду їх спростувати (звісно, якщо зможе) і своєю хоробрістю кидають виклик протиборцям. У їхніх диспутах не знайдеш ні в'їдливості, ні огуди, ні ще якогось злослів'я: вони вільні від усієї тієї

⁷⁶ «Із суцього» (ἐκ τῶν ὄντων) – технічний термін на позначення тих засновків у богословському доведенні, які взято не зі Святого Письма, а із знань людини про сотворений світ. Саме у використанні цих засновків візантійські полемісти XIV ст. вбачали один із головних недоліків схоластичного, зокрема томістського, богослов'я. Пор., наприклад, пасаж на цю тему в «Антилатинських трактатах» Варлаама Калабрійського (B, V, 24), який починається словами: «Навіть якщо в силігизмі деякі засновки взято з божественного Писання, але інші – з людських помислів, то він для нас неприйнятний» (Barlaam Calabro. *Opere contro i Latini* / ред. А. Fyrigos, т. 2. Città del Vaticano 1998, с. 404).

⁷⁷ Для того, щоб спростування було чинним, неув'язка має бути належно введена з тверджень опонента. Пор.: Арістотель. «Перша аналітика» 2.17.

гидоти, яка здебільшого супроводить диспути. Щодо обґрунтованості їхніх слів, то, як на мене, латиняни мовлять вельми переконливо.

І коли я бачив, що наші відступають у бою, я знову й знову взивав до втікачів, щоб повернулись у стрій, і з усіх сил намагався їх підтримати – аж поки й сам не втримувався і змушений був разом із ними втікати від істини. Багато разів я це досвідчив: то поступався істині, то, своїм звичаєм, знову ставав до бою за батьківщину – і врешті-решт переконався, що йти дорогою істини таки безпечніше. Це не означає, що я все зневажив і покинув, – навпаки, я доклав усіх сил до старанного пошуку, достоту як ті копачі, що невпинно риють, аж доки натраплять на золотий пісок. Я добре знав, що Бог завжди пособляє тим, хто в істині Його шукає; що саме Він спомагає шукачів істини, бо через неї до Себе – найвищої Істини – їх притягує.

Уже не сподіваючись, що з книжок почерпну щось придатне для моєї боротьби, я подався під двері до найбільших мудреців, як той нещасливо закоханий – під двері до дівчини: просив їх, якщо мають у сховку щось для мене помічне, не скупитися, а з власних уст мені це передати й, отак спорядивши, послати в запеклу битву за наше спільне вчення. Та, попри всю мою настирливість, вони навіть не дивилися в мій бік; сахалися спілкування зі мною дужче, ніж із латинянами, ще й інших відряджували. А все тому, що я не надто вихваляв їхні доводи проти латинян, а казав, що треба було б придумати переконливіші, якщо хочемо їх присоромити.

Отож, виявившись у цьому ділі цілковитим невдахою, я вже гадав його покинути й зайнятися чимось кориснішим. Що ж було робити, коли в книжках нічого путнього не мовилося, учені мужі повторювали те, що в книжках, а іншої допомоги не було й не заповідалося? Здається, геть усе, що древні про цю справу писали й оповідали, навіть якщо воно десь по кутках ховалося, я вистежив, вишукав і вчитав. Але не було там нічого такого, чого я б, кинувши йому виклик і ставши з ним на герць, одразу не побив, не оглушив і не повалив.

Кажу, я вже гадав облишити свої пошуки, але душу мені все гнітила турбота: то спаде на думку, що покажу себе слабкодухом, якщо, злякавшись труднощів, занедбаю істину; то згадаю про страждання, які на мене чекають після кончини, якщо, розминувшись із правдою і впустивши в душу замість істинної – лживу гадку про Бога, буду приречений на вічні муки. Отак день у день борючись із супротивними помислами, я немовби спинився на роздоріжжі; тож і молився Богу, щоб освітив мені путь і вказав, куди маю повернути задля сповнення Його волі.

А був тоді в нас один муж, який, треба визнати, багато чим різнився від інших. Нікому, хто на той час пишався мудрістю, він у мудрості не поступався; самою своєю вдачею до філософії надавався; тож і слави

немалої зажив, як і годиться такій видатній людині. На всі боки знаменитий, він був у всіх на устах. Оцей-то муж від самої моєї юности так до мене прив'язався, наче прагнув своєю дружбою зі мною перевершити всіх уславлених та оспіваних друзів; а я, відчуваючи, як приязно до мене ставиться, старався на його приязнь не меншою приязню відповісти. Нашу дружбу та взаємну повагу ще й те підсилювало, що, коли я був геть новиком у науках, він вправляв мене в риториці, даючи різні завдання й заохочуючи до промов; а як я дійшов віку, то ми вже разом вправлялися та всіма науками займалися спільно.⁷⁸

Хіба ж я міг не поділитися з ним своєю тодішньою безвихіддю? Розповів йому про сум'яття в моїх думках; виклав почуте від згаданих мужів і дав йому знати, що їхні слова аж ніяк не вгамували того сум'яття, а в душі в мене й далі все ходить ходором; тож і попросив його, щоб він своїми ліками полікував мою хвору душу. Казав йому: «Такому мудрецеві, як ти, напевно не забракне розумних слів, щоб визволити мою душу з безвиході»; і ще багато подібного примовляв, гадаючи витягнути з нього щось таке, чого доти не чув.

Спочатку мій друг сказав, що й сам стоїть посередині словесного бойовища, не знаючи до пуття, на чий бік перейти, щоб не згрішити проти істини; перелічив деякі міркування на користь кожної зі сторін, а також неув'язки, які в кожній з них можна відшукати. А ще він співав хвалу мудрості латинян, адже був до безтями закоханий у книги Томи, вважаючи, що цей муж своїми роздумами далеко випереджає всіх інших учителів. Ясна річ, мій друг почував до Томи те саме, що й я: багато з його вчення він почерпнув од мене, а дещо й сам вчитав із книжок.⁷⁹ Та все ж він порадив мені утриматися від безглузких диспутів і мовчки знати собі своє, а нагородою за мовчанку провіщав найвищу шану від громадян і звільнення від страхів та всіх прикрощів, які зазвичай товаришать суперечкам: «Ти ж сам бачиш, як небезпечно сваритися з імператорами, патріярхами і народом!».

Отаке мій друг день у день мені наспівував, мовляв, задля моєї ж користі. Та коли побачив, що мене годі переконати, бо я передовсім дбаю про істину, а не про гадку більшості, то зненацька почав і грубіянити,

⁷⁸ Йдеться про одного з учителів Димитрія Кидоніса, Ніла Кавасилу. Див. прим. 3.

⁷⁹ Кавасила був обізнаний з Димитрієвими перекладами «Суми проти язичників», «Суми теології» і трактату «Про обґрунтування віровчення проти сарацинів, греків і вірмен» (саме ними він послуговувався як джерелами томістського богослов'я під час написання свого великого антилатинського твору; див. прим. 82). Про це Кидоніс згадує й у своєму «Захисті святого Томи» (див. вступний нарис, прим. 25): «Я перший скуштував розмислів Томи, а згодом і він [Ніл], користаючи з мене як перекладача, немало почерпнув із його мудрости та богослов'я» (Vat. gr. 614, арк. 110, ряд. 23-24).

і сперечатися, і відповідати словом на слово: боявся, щоб через нашу дружбу не видатися прихильником того, чим більшість погорджувала, і собі не наразитися на пересуди, які ходили про мене. Адже він водив дружбу з найвизначнішими серед моїх супротивників, приваблений не їхньою вченістю, а священним одіянням і вдаванням, показним благочестям. Будучи певним (наче отримавши якийсь об'явлення!), що не без Божої волі ті люди так заповзялися на латинян, він вважав їхній указ сильнішим за всякий доказ. Не помилимося, коли саме їх звинуватимо в остаточній переміні мого друга, через яку він почав злословити на тих, кого раніше славословив.⁸⁰ Кажуть, він мав вроджену схильність до суперечок, але мені негоже про це розводитися, бо він і після кончини – мій друг, тож нехай переважить добра згадка про небіжчика.⁸¹

Отож він затаїв усе, що говорив раніше, і не лише прилюдно виступав із промовами цілком протилежного змісту, а й писати взявся супротивне до того, що сам мені казав про латинян. Нині це довжелезне писання проти латинян вийшло у світ.⁸² Про те, чи в ньому досягнуто поставленої мети, і про таке інше – нехай судять обізнані в богословських науках; але я, натрапивши на цей твір (уже після смерті друга, бо за життя він мені його не давав, а тим, кому давав, велів у жодному разі мені не показувати), знайшов у ньому, як мовиться, сміття замість скарбу.

⁸⁰ Кидоніс стверджує, що Ніл Кавасила змінив свою публічну позицію щодо богослов'я Томи Аквінського з політичних міркувань – щоб не втратити прихильності церковного проводу. Кар'єрні мотиви справді виглядають вірогідними, адже Кавасила, ще будучи мирянином, відігравав важливу роль у церковній політиці: 1351 р. брав участь у приготуванні документів собору, на якому вчення сіхастів було остаточно затверджено як офіційну доктрину Церкви, а їхніх супротивників – осуджено; 1353 р. виступав одним із кандидатів на патріарший престол. Нарешті, 1361 р. Ніла Кавасилу, на той час уже монаха, обрали єпископом Тессалоніки. Див.: Т. Kislas. Introduction, с. 48-55.

⁸¹ Ніл Кавасила помер навесні 1363 р. (див.: Т. Kislas. Introduction, с. 55). На підставі цієї дати приблизно датують і написання «Першої апології» Димитрія Кидоніса – адже з тексту видно, що вона постала невдовзі після смерті Ніла. Пор.: F. Tinnefeld. Einleitung, с. 66; щоправда, Тіннефельд вважає, що Кавасила помер 1362 р.

⁸² Між 1358 р. і 1361 р. Ніл Кавасила написав грандіозну працю «Про ісходження Святого Духа проти латинян». У ній Кавасила зібрав практично всі антилатинські аргументи, що з'являлися в полеміці на цю тему від часів патріарха Фотія (див. прим. 66), та все ж твір має передовсім антитомістський характер: сам автор заявляє, що його праця спрямована «проти латинських силогізмів». Метою першої з трьох частин, на які поділено трактат, було спростувати висновки, що їх роблять латиняни; другої – заперечити їхні засновки; третьої – показати неправомірність самих силогізмів, які начебто доводять подвійне ісходження Святого Духа. Видання цієї праці Ніла Кавасили: першої частини – Nil Cabasilas. *Sur le Saint-Esprit* / вступ, упор., пер., прим. Т. Kislas. Paris 2001; другої частини – P.-T. Kislas. *Nil Cabasilas et son traité sur le Saint-Esprit: Thèse pour... le grade de docteur de l'Université de Strasbourg II*, т. 2. Strasbourg 1998, с. 521-662; третьої частини – E. Candal. *Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae de processione Spiritus Sancti*. Città del Vaticano 1945.

Гадаю, навіть дитині не завдало б великого труду розгромити всі доводи мого друга. Він не подає нічого нового, а лише давнє повторює, переймаючи в спадок чужі сварки. Проти давнього нема що воювати – от і з ним сутичка недовга. Та він і сам, розуміючи, що як казатиме те саме, то й у відповідь те саме почує, намагається якнайрозмаїтішими способами підсилити своє слово: і красою висловів, і довершеністю періодів, і мінливістю фігур, і неймовірною чепурністю зворотів, і загалом аттичною майстерністю; незважаючи на брак мислі, старається додати цілому творові принадности, пересипаючи його іронією – чи, радше, хулою. А втім, нехай про це судять інші читачі; я ж зізнаюся, що мені вся ця красномовність – чи, радше, пишномовність – нічого не дала: словеса гуділи у вухах, але жодне не запало в душу.

Думаю, що й на латинян мій друг не нажене страху, а радше викличе в них регіт, коли побачать у наших лавах чоловіка, який замість воювати – витанцює. Скидається на те, що він, цілковито поклавшись на слова та вважаючи, що їхній чар – це і є переконливість, вирішив мовити майстерно замість того, щоб мовити істинно. А може, гадав, що ті, з ким буде змагатися, лише вухами наділені й усі є греками, яких можна причарувати аттичними словесами, наче гадюк – заклинаннями? Покинувши бити супротивників, він лестить і догоджає своїм, які радо слухають його мудрування, – немовби виступав перед атенянами за атенян! Щоби зірвати оплески у своїх, цього досить; але змагаючись лише за те, щоби полонити слух, він аж ніяк не злякає суперників, і навіть великим хистом не прославиться. Що ж то за дивовижний подвиг – переконати в чомусь тих, які вже давно переконані або й самі є вчителями того, з чим перед ними виступаєш? Це те саме, що покинути змагатися з обвинувачем, а свій хист перед захисниками показувати й щоразу, як вони тобі підтакнуть, примовляти, що виграв справу.

Знає Бог, що не від зухвальства все це говорю: яке ж бо зухвальство в закоханого в істину, який шукає, хто б йому її відкрив, пильніше, ніж злидарі шукають багача? Та й хіба ж я зводив би наклеп на свого добродичця, а до того ж друга й ласкавого вчителя? У чому ж річ? А втім, що, як з'ясувалося, ні він, ні його попередники не дають обґрунтованих доведень того, що намагаються показати; болить мене, що нічого путнього не можу від них навчитися.

Одразу ж дам відкоша тим, які винуватять мене в безглуздії зятяності: мовляв, не волю прийняти навіть доводів мого друга, перед якими й найупертіший поступився б. Я не знаю, чи є в його книзі бодай трохи тієї великої сили, про яку стільки всі говорять. Може, через свою тупість та неуцтво не вловлюю субтильності тих, хто намагається мене чогось навчити, а тому й не здатен подивляти справді хвалигідних речей?

Я не беруся оцінювати всього, що будь-коли мовилося, наче якийсь найвищий суддя: добре усвідомлюю свою немічність не лише у вищих, а й у нижчих науках. Однак і моїм обвинувачам не варто аж надто хизуватися своєю вченістю, гадаючи, що знайшли непереможну зброю проти всіх суперників: хай знають, що й на них у дечому може впасти підозра. А втім, навіть якби вони в усьому були бездоганні, все одно не вмовлять мене погодитися з тим, що, на мою думку, неправильно сказано, – хіба знайдуть підтвердження в Божих, пророчих чи апостольських словах, яким віримо більше, ніж думці найширшого загалу. Та й між тими, хто це сказав, і нами, слухачами, не така вже й велика різниця, щоб ми задкували перед незмірною величчю їхньої мудрости: ми, нинішні, можемо багато в чому їх посоромити.

Тому якщо мої обвинувачі ані не можуть навести зазначених свідчень, ані самі не перевершують мене настільки, щоб годитися вчителі, – то хай не гніваються, що не здаюся на їхнє слово. Якщо вони хочуть лестощів (бо це для них нагорода за вченість), то, вдаючи велемудрих і про все на світі просторікуючи, від когось іншого легко здобудуть ту милість, якої прагнуть; а мені хай дадуть спокій, бо не маю часу на брехню. Я б і міг відкупитися од їхнього невпинного злослів'я ціною маленької похвали, хай і нещирої, – але знаю, що та похвала і Богові буде противна, і мені піде на шкоду.

Якщо ж винагородою для своєї вчености вони вважають користь слухачів, то нехай або спробують укріпити свої слова мурами істини, або не зближаються до тих, хто не хоче бути послідовником підозрілих учень. Хай не руйнують їхньої безпеки своїм безсиллям – і саме там, де заходить підозра в блюзнірстві на божественну велич і під великою загрозою опиняється і тіло, і душа слухачів, а до всього додається спокуса братам, за яку її винуватцям божественний закон присуджує «млинове жорно» й «утоплення»⁸³.

Кому ж охота проміняти добру славу на отаку згубу? Тож і мені було б цілком простимо поберегти себе й остерегтися небезпечних творів – не тому, що я комусь друг, а тому, що друг самому собі. Врешті-решт, я ніколи не казав, що ті люди явно брешуть або що їхні слова спотворюють віру: тому й не можуть мати за виправдання самозахист. Єдине, що їх розлючує і на мене нацьковує, – це те, що я називаю їхні доводи проти латинян не вельми обґрунтованими. Справді, тими доводами вони їх ні не підловлять, ні не переселять: латиняни досить меткі, щоб зауважити всі

⁸³ Пор.: «А хто спокусить одного з тих малих, що вірують у мене, такому було б ліпше, якби млинове жорно повішено йому на шию, і він був утоплений у глибині моря» (Мт. 18:6).

слабкі місця. Адже коли хтось по-справжньому воює за свою думку, то не вдовольняється похвалами від своїх, а глядить, щоб і суперники, всебічно випробувавши його доводи, ні до чого не могли присіктися: лише тоді покажуть спину, а він здобуде вінець, утікачів же оберне в рабство. Тому доки ті люди випробовуватимуть силу своїх доводів не на латинянах, а на самих собі та вважатимуть, що коли вони в чомусь певні, то й латиняни в цьому впевняться, – доти їм небезпечно кидатися в бій.

Отут, зауважу, і стає у великій пригоді моє «сперечання» чи, якщо комусь подобається, «опонування»: адже я, знаючи доводи латинян і висуваючи їх тим, хто бажає з ними змагатися, чітко їм повідомляю, як треба озброюватися. Чого не віддав би полководець, аби мати при собі людину, достеменно обізнану з ворожими замислами, і бути в змозі діяти на випередження! Я ж і є такою людиною для тих, хто готовий диспутувати з латинянами, – аби лиш зуміли мною скористатися. Своєю мовою я розкриваю підступи й задумки супротивників, показую, якою зброєю вони гадають нас побити, і дораджую, якою бронею від неї прикриватися. Це радше латиняни мали б на мене нарікати, що відкриваю їхнім супротивникам засоби, якими давати їм відсіч, а наші – мали б мені дякувати.

Не для того я так відверто нападаю на наших, щоб зажити приязні в латинян, адже я ні проксеном⁸⁴ їхнім не є, ні ще якоїсь почеси від них не маю. Не тому вирішив говорити неприємні для всіх речі, щоби з власної волі стати ненависним батьківщині та співгромадянам: хіба збожеволівши, волів би ганити стількох близьких мені людей, до чийого кола маю честь належати й на чийй думці мені так залежить. Просто вважаю, що добрий громадянин має не лише дбати, щоб його власні діяння державу прославили, а й пильнувати, щоб діяння інших її не ославили. У тому другому бачу й від себе користь – звісно, коли ширше глянути на мій вибір, а не рюмсати, наче дитина, якій виховник не дає пустувати.

Якщо ж моя доброзичлива відвертість декого дратує, бо їм миліше, коли перед ними стеляться та в усьому ними захоплюються, то хіба це прямо не свідчить, що вони прагнуть лестошів і закликають нас вправлятися в цьому рабському занятті? Зазнавши від своїх служок тимчасової втіхи, неждано-негадано будуть за це гучно осміяні. Такої ганьби, яку ма-

⁸⁴ Цілком у дусі залежності візантійської риторики від класичних взірців, Кидоніс вводить у свою промову суто античну реалію: проксен (προξενος) – громадянин поліса, який офіційно представляв інтереси іншого поліса в себе на батьківщині. Інститут проксенії (προξενία) в античній Греції виконував функції своєрідного дипломатичного представництва та вважався престижним з огляду на пов'язані з ним почесні права. Див.: Проксен // *Словарь античности* / ред. Й. Ирмшер, Р. Йоне; пер. В. И. Горбушин та ін. Москва 1989, с. 464.

ють і підлабузники, і ті, кого вони улещують, нікому не побажаєш – хіба ворогові.

От і сказано те, що я від початку постановив вам розповісти, щоб ви, послухавши, винесли свій вирок. Сказано по чистій правді; певен, що й ви над усе поставите правду і справедливість. Але щоб пояснити вам, якої думки я сам і який закон собі встановив після довгої внутрішньої боротьби, ще й таке скажу, нічого не приховуючи:

Я вважаю, що християнин, гідний цього ймення, у своїй мандрівці до вишнього має покладатися, наче на двійко очей, на точну та непохитну віру в Бога й на зладжені за Його законами діяння; забракне одного – то й інше буде марним⁸⁵. І все ж віра – навіть самотою, окремо від діл – важливіша для Спасіння. Вона – немовби підвалина, що на ній тримається споруда діл; споруда, якій ніколи не встояти без надійної опори у вірі. Як можуть діла провадити до Бога того, хто цілковито Його не знає, бо між ним і Богом стоїть невірство? Як чинити приємне Богові, будучи Йому ненависним через хибні гадки про Нього? Як Його любити, як сподіватися від Нього нагороди за свої труди, не живлячи істинних мислей про Нього?

Отож сама собою віра – навіть тоді, коли майже покинула віруючого – не цілком позбавлена користи. А от коли вона зусібч укріплена правними мислями, то невпинно розпалює у віруючому жагу до Того, у кого він вірує, і змушує його бігти до блага, у яке увірував. Про це свідчить сам Христос, мовлячи до своїх учнів: «Коли ви перебуватимете в моїм слові, ви дійсно будете учнями моїми і спізнаєте істину, і істина визволить вас»⁸⁶. Він показує, що для свободи вистачатиме й істини – якщо та надійно полонить душу.

Так воно і є. Чеснота звичаїв властива людині від народження, бо належить до її природи. Розум, який усередині нас, немов той учитель, веде нас до правильних діянь; і кожен, хто не є цілковито зіпсутим, – а тому не перечить розумові, – проживе в чесноті, ще й похвалу за неї здобуде. Про це свідчать і численні філософи «ззовні»⁸⁷, і полководці, і риторичні, які не цілком нехтували порадами розуму, а тому й чеснотами

⁸⁵ Пор.: «Яка користь, мої брати, коли хтось каже, що має віру, але діл не має? Чи може його спасти віра?» (Як. 2:14).

⁸⁶ Йо. 8:31-32.

⁸⁷ Йдеться про язичницьких філософів. Використання терміна «ззовні», «зовнішні» (οἱ ἕξω) на позначення нехристиян ґрунтується на новозавітному слововжитку. Пор.: 1 Кор. 5:12-13; Кол. 4:5; 1 Сол. 4:12.

своїми неабияк прославилися. Коли ж ідеться про істинну віру, то тут людський розум безсилий. Тут людина потребує вишнього вчення, яке ми лише тому отримали, що сама Істина у своєму людинолюбстві об'явила себе світові; тож істину – божественну та вищу за нас – годиться понад діла шанувати. Віримо, що, здобувши її, матимемо від неї більшу користь, ніж від діл. Адже діла часто-густо є суто людськими, а чинить їх наша природа; однак і те мусимо визнати, що без їхньої підмоги віра є мертва⁸⁸ і нездатна сягнути жаданої мети.

От і мені, покликаному Богом до величного та щасливого служіння й удостоєному назви, яка понад усяке ймення, – адже і звуся, і є християнином, – не мало би бракувати нічого, притаманного християнинові. Насамперед я мав би закласти непорушну підвалину точної віри в Бога; далі – припасувати до неї діяння, надбудовуючи осяйну красу чеснот із самоцвітів, золота, срібла, а не громадячи безтямно й марно каміння, дерево, сіно, солому – немічну й негодящу матерію пороку, яка і тому, хто над нею трудиться, йде на шкоду, і сама улягає вогню та тліну.⁸⁹

Коли б я злинав, опираючись на обидва крила, – легко сягнув би небес і того безконечного веселія, котре, віримо, нас там чекає. Та оскільки я веду життя, позбавлене всякого подвигу, бо душу мою обсіли млявість, лінощі й пристрасті підступниці плоті, то стараюся зберегти собі хоча би віру в Бога, щоб не докласти до своїх гріхів ще й невірство та остаточно не потягнути додолу свою шальку терезів; щоб не бути долу повергнутим і не оселитись у проваллі, у темряві, звідки нема вороття; щоб не зневажити Бога й самому не бути зневаженим, почувши: «Я вас не знаю»⁹⁰, – отой найсправедливіший вирок за наше незнання.

Маючи це на оці й стараючись зберегти точну та бездоганну віру в Бога, я встановив для себе такий закон. На мою думку, до віри не навернеш ні розмислами, ні доведеннями, ні висновками диспутів: бачимо, що вона «не від людей і не через людей»⁹¹, ані через людський задум і мистецтво, а лише через вишне об'явлення приходить; тому всяке свідчення про неї та всяке в ній пересвідчення має бути споріднене з тим вишнім

⁸⁸ Пор.: «Віра, коли діл не має, мертва сама в собі» (Як. 2:17).

⁸⁹ Пор.: «За благодаттю Божою, даною мені, я, мов мудрий будівничий, поклав основу, а інший на ній буде. Нехай же кожний вважає, як він буде. Іншої бо основи ніхто не може покласти, крім покладеної, якою є Ісус Христос. Коли ж хтось на цій основі буде з золота, срібла, самоцвітів, дерева, сіна, соломи, – кожного діло стане явне; день бо Господній зробить його явним; бо він відкривається в огні, і вогонь випробує діло кожного, яке воно. І коли чиясь діло, що його він збудував, устоїться, той прийме нагороду; а коли чиясь діло згорить, то він зазнає шкоди» (1 Кор. 3:10-15).

⁹⁰ Мт. 25:15.

⁹¹ Пор.: Гал. 1:1.

об'явленням. Коли ж є потреба спростувати якісь безсоромні та шахрайські софізми, тоді, вважаю, і розумом не завадить помірятися з тими, хто власними розумуваннями нападає на віру, і тією зброєю їх розгромити, з якою вони проти неї посміли виступити: викрити недоречність їхніх слів, показавши, які неув'язки з тих-таки слів випливають. Саму ж істину треба доводити не розмислами, а тим, про що я допіру мовив, чи принаймні тим, що звідти конче виводиться.

Знаючи, якими скарбами об'явлення сповнене Святе Письмо, я слухаюся всього, що в ньому прямо стверджується, як слів самого Бога, і для мене воно достовірніше за найочевидніші речі. А якщо, бува, й вирине в думках щось супротивне, то сам себе картаю за необачний умовивід і стережуся таких мислей, наче пропасти, і лише того, що в Писанні, тримаюся, бо вважаю, що швидше «перейде небо й земля»⁹², ніж у ньому щось буде хибно сказано. Отак я пильную благочестя й усього з ним пов'язаного – наче геометричної побудови, яка неминуче виводиться з перших начал.

Коли ж у віровченні виявляється те, чого ні не знайдеш у пророчих глаголах, ні явно з них не виведеш, і стає для декого приводом перечити віровченню, – то збираються уславлені чеснотами й мудрістю святі отці з усього загалу Церкви (тож і зємо це загальним собором) і спільно виносять ухвалу, якою викривають збоченість і безумство сперечальників, а всіх інших навчають, як треба мислити про Бога, щоб не грішити проти істини; отих ухвал я дотримуюся так само вірно, як і мовленого в Писанні. Насамперед віддаю належне мудрості цих мужів, яка є запорукою точности дослідження; однак і те вважаю немалою підмогою для відшукання істини, що вони сходяться разом: хіба можуть схибити, спільно розглядаючи те, у чому й поодиноці ледве чи помилилися б? Хіба можливо, щоб між тими, які задля Бога зійшлися, та й не було Бога? Звіщається, що коли двоє чи троє в Ньому погодяться – не полишить їх; то хіба ж відступиться од стількох, які зібралися в Його ім'я, і не перебуватиме з ними?⁹³ Хіба не пошле Святого Духа на підмогу тим, хто за Нього воює? Тому все, що вони ухвалили, я ношу в душі як непорушний закон.

Однак й такі речі трапляються, яких ні в богонатхненних Писаннях не знайдеш, ні отак просто з Писань не виведеш; але й від загального собору вони жодного визначення не отримали. Часто-густо це новації та надмірності – поріддя честолюбства та чвар: через них, бува, і в Церкві

⁹² Мт. 5:18.

⁹³ Пор. «Коли двоє з вас згодяться на землі просити що б там не було, воно буде дано їм моїм Отцем Небесним; бо де двоє або троє зібрані в моє ім'я, там я серед них» (Мт. 18:19-20).

розходяться думки, а прихильники однієї гадки докоряють прибічникам іншої. От і мені доводиться виступати за котрусь зі сторін – а саме за ту, до чієї гадки мене схиляють краще обґрунтовані доводи. Проте в цих речах я відмовляюся від будь-якої поспішності суджень, бо не маю певності, що пізнав істину, поки ретельно всього не перевірю. Отож утримуюся та розважаю, зіставляючи досліджуване з тими визнаними речами, про які вже мовлено; і якщо виявляю, що нове збігається із загальновизнаним, то й сам його приймаю, й іншим раджу до нього прислухатися, а тих, хто йому перечить, по змозі спростовую. Якщо ж, узявши нове на пробу, не можу примирити його зі старим, а вбачаю між ними непереборні протиріччя, то звинувачую нововведення в безсиллі, щиро жаліючи тих, хто його обстоює, а сам волю давнього та загальноприйнятого.

Коли ж я своїми дослідженнями не можу ні виявити, в чому нове і старе сходяться, ні з'ясувати, в чому вони розбігаються, то стаю посередині й наказую собі замовкнути, даючи змогу всмак почувитися тим, хто любить суперечку. Щоправда, тут може підсобити й вірогідність чієїсь думки, переконуючи вибрати котрусь зі сторін, адже коли не помагає те, що визнане, вдаємося, наче до безпечної пристані, до вірогідного. Так і я чиню, коли не можу за щось надійніше вхопитися; але ж через це не злословлю про тих, які опинилися з іншого боку, ані не посилаю їх у пекло. Я поблажливо ставлюся до них та їхніх розмислів, – так само, як і до себе, – коли нас не стає, щоб узяти вершину в дослідженні. Тоді я і собі, і їм дораджую кликати Бога за провідника по цьому сповненому круч і проваль бездоріжжі. Отакий закон став для мене прибіжищем, коли мене розривали супротивні помисли: він утихомирив війну в моїй душі, до нього я і тепер волю вдаватися.

Оскільки ж у дослідженні про Духа доведення можливе лише на підставі Писань і тих учителів, про яких уже мовлено, то і я в них шукаю певності. Коли розсуджую, де істина, мені байдуже, якого вони племені, бо як у Христі «немає ні чоловіка, ні жінки»⁹⁴, «ні варвара, ні скита»⁹⁵, так само між азійцем і європейцем не треба робити різниці, надто ж коли йдеться про істину: досить, щоб і той, і той були слугами Христовими, а ті, хто між собою воює, – щоб визнавали їх спільними вчителями Церкви. Достеменно з'ясувавши, що всі вони між собою згідні, хочу й собі долучитися до їхнього єдиноmysл'я.

Вірю, що їхнє богослов'я Духа в Дусі зростає, тож спокійно його тримаюся, наче безпечної пристані, і не зважаю на різних шаленців. Ледве чи мене за це вихвалитимуть мастаки-богослови, але напевно знаю, що ні-

⁹⁴ Гал. 3:28.

⁹⁵ Кол. 3:11.

хто мені за мою обережність не докорятиме. Хіба матиме хтось підстави про мене злословити, якщо тримаюся тих, кого він сам подивляє та чийм учнем хотів би вважатися?

Однак моя горда батьківщина не терпить, коли хтось із громадян зважується виступити проти її думки: вимагає, щоб за неї не лише тіло, а й душу ложити, та навіть істиною жертвувати. Отож і мене, громадянина, змушує підтакувати всім своїм гадкам, хоч і не здатна переконати в їхній істинності. Не дозволяє мені навіть мовчки сидіти та, у всьому поклавшись на єдиного Бога, вимолювати для неї істину: якщо навіть жаб не перекричу, підносячи до небес її чесноти, – звинуватить мене в зраді й тією ж карою, що зрадників, буде готова скарати.

Я вважаю батьківщину ціннішою та святішою за все, крім Бога; її шаную понад усе, що хоч якось до мене стосується; її маю за начало й огнище – звісно, після Первоначала – всього, що моє, і мене самого. На батьківщині мені солодше терпіти численні прикрощі, ніж вкушати найбільшу насолоду на чужині. І все ж через любов до неї я не наважуся ні Бога ображати, ані лжу істиною облудно називати, ні власну душу бездумно в прірву штовхати. Нижчим властям треба віддавати належне, але так, щоб у вищих не відбирати того, що по праву їхнє; найвища ж влада – Бог та істина, а далі – сотворена задля них душа. Отож, застерігши за ними те, що їхнє по праву, я в усьому іншому охоче служу батьківщині; та якщо їй забagnetься, щоб її шанували понад Бога й істину, то хай уже вибачить, коли не зможу вслужити їй такої служби – і для неї, і для мене шкідливої. Хіба ж не спіткає нас обох відплата: мене – за те, що вшанував її вище за Бога; її – за те, що зволила, щоб їй більше, ніж Богові, догоджали?

Я є справжнім тягарем для тих співгромадян, які недовчилися, але люблять посперечатися – саме тому, що серед мудріших і відданіших істині, які тайкома з ними не погоджуються, немає жодного, хто не радів би моїй старанності; хто не хотів би стати моїм спільником і, разом зі мною шукаючи, розділяти зі мною велику втіху від знайденого; хто не закликав би мене не відступати, а з доброю надією іти вперед – мовляв, за це сподоблюся від Бога і винагороди, і відзнаки. А от ті, хто над усе жадає перемоги, ті «оборонці», які віддано прислухаються, що батьківщина скаже (та насправді підривають її непомірними лестощами), – обурюються і лютують, що не воюю разом із ними проти латинян, не розношу Італію в пух і прах хулою та огудою. Начебто для того, щоб спростувати чийсь гадку, досить його полихословити!

Я ж на це отак відповідаю. Якби між нами й італійцями зайшли поразки в чомусь іншому, що спричиняє незгоду між державами, то всяк уздрів би, що я палкіше за всіх бороню батьківщину: тоді б я вже не дошукувався, хто правий, хто винуватий, а навіть тих, хто по справедливості

мовить, не вагаючись, бив би, тіснив би і валив би додолу. Не всі мене за таке похвалили б: мовляв, сором навіть у найменшій дрібниці переступати справедливості – тим паче, коли й зиск із цього невеликий. Проте, кажу, я на все заплющив би очі, а лише про честь моєї держави піклувався б, адже її, вважаю, треба всіляко захищати.

Коли ж на кін у словесному змаганні ставлять істину, – і не будьяку істину, а таку, що, погрішивши проти неї, відійдемо від Бога, без якого взагалі ніщо не може існувати, – то хіба ж я сам собі ворог, щоб у такому йти на поступки задля чиеїсь приязні й дружби? Хіба ж я такий непритомний, щоб іти за тим, хто веде в прірву, і вірити словам, які віддаляють від істини? Ми ж не є споконвіку й від природи геть у всьому розбіжні з латинянами; ми не отримали в спадщину обов'язку з ними воювати – як у давнину елліни воювали проти варварів, а нині ми воюємо проти всіх, хто блюзнить на Христа; тож і не мусимо будь-що-будь триматися давньої ворожнечі. Навпаки, спочатку всі ми були немовби городянами одного града – Церкви: уживали тих самих законів і звичаїв, слухалися тих самих правителів. Допіру згодом ми, хтозна чому, розділилися: сум'яття почалося з дрібниці (якщо можна вважати дрібницею навіть найменше відхилення од віри), тож і нинішній розбрат більше скидається не на війну, а на якусь усобицю чи заколот. Коли град отак нездужає, городяни, певна річ, не вважають одні одних загарбниками й ворогами батьківщини, а кожен пильнує спільної вигоди й має за честь сказати своє слово на благо громади; дорікати одне одному – дорікають, але немає між ними ненависти, як між одвічними ворогами. Навіть більше: заявляючи, що борються заради цілої громади й шукають спільної вигоди, неминуче визнають, що й супротивники залишаються їхніми друзями.

Отож і мене, громадянина Церкви й часточку спільного тіла, ніхто не має підстав ненавидіти, якщо під час заколоту я віддаю перевагу тим, які, на моє переконання, говорять справедливіші й корисніші для суспільства речі, і гадаю, що й решта скористає, мене послухавшись. Якщо ж мої слова комусь не до смаку, то й тоді не по праву вважають мене ворогом спільноти: який же я ворог, коли дораджую те, що маю за вигідне для всіх поспіль? Мою впертість справедливіше було би списати на невігластво та неуцтво; тож усякому, хто при умі, годилося б навчити й напоумити нетямущого, а не брати його на кпини.

Якби ті, хто нині на мене кидається, отак зі мною повелися, то вчинили би шляхетно, своїми доводами переконавши й навчивши того, хто мимовільно казав неправду. Тоді й від мене їм би належала подяка, гідна мудрих і справедливих мужів: за те, що змилювалися над моїм неуцтвом,

я б надалі ходив під їхньою рукою, а їхню перемогу зробив ще почеснішою визнанням своєї поразки.

Однак їм таке й на ум не спадає: мають мене за найлютішого ворога й кажуть, що я дію на збаламучення та зруйнування спільноти, видаючи власні гадки за щось усіма визнане. Я ж ніколи не наважувався отак безсоромно їх ганити. До того ж, я ніколи прямо не казав, що ті, хто хоче пізнати істину, мають нехтувати всім, що говорять наші, а лише до Старого Риму вдаватися – начебто я вже геть зневажив наш Новий Рим!

Я лише одне кажу: небезпечно виходити на війну й рватися в бій, коли щит маєш паперовий, а спис – олов'яний; коли шолом зодягнув восковий, а панцир – льняний; коли й весь обладунок у тебе подібний. Саме так виглядає те, що кажуть наші, супроти того, що мовлять латиняни: це підтвердить усякий бувалець у словесних війнах. Отож, воюючи проти благородних мужів, треба спочатку як слід убезпечитися від їхніх ударів, а вже тоді відважно ставати до бою. Хіба справедливо нарікати на таку пораду? Хіба не другом є той, хто її дораджує?

Скажуть – нісенітниця плету, не знаючи їхньої сили, адже зброя в них – міцніша за всяку крицю? То й тоді я не є негідником, бо вина моя – у невіданні; а це, потвердить кожен справедливий суддя, найлегше із звинувачень. А вони, хоч і храбряться своєю зброєю, та перш ніж вийдуть із нею на ворога, усе ж нехай удома її випробують. Якщо витримає – тоді хай кличуть сурмача й у щасливу годину виступають на поле битви. Якщо ж її недостатньо, – а іншої, здається, не достачиш, – то нехай ще віддалік од наметів противника висилають послів і просять миру: до цього й обставини спонукають, і сам Христос закликає.

Отепер уже сказано все, у чому я хотів би мати вас за суддів; тепер можете й вирок виносити.

Переклад і коментарі **Ростислава Паранька**

Rostyslav Paranko

**A BYZANTINE INTELLECTUAL OF THE 14TH CENTURY
AT THE CROSSROADS OF THEOLOGY AND POLITICS:
«FIRST APOLOGY» BY DEMETRIUS CYDONES**

Demetrius Cydones (c. 1324–1397/1398) was one of the most prominent representatives of the late Byzantine political and intellectual elite, who positioned himself as a stalwart supporter of political, ecclesiastical and cultural convergence with the Latin West. This position is reflected in his writings, consisting of political and

«ПЕРША АПОЛОГІЯ» ДИМИТРІЯ КИДОНІСА

propagandistic tracts, translations of western theologians and his own theological treatises based on the principles of scholasticism and aimed at defending doctrines of the Roman Church. The so-called "First Apology" is of a special interest, since it can be regarded as an ideological manifesto, covering a wide range of political and theological issues. The article includes introductory biographical notes and a Ukrainian translation of the "First Apology" with commentary.

Keywords: Byzantine history, Latin West, Roman Catholic Church, Demetrius Cydones, bio, politics, theology, treatise.